

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Римський кавалерійський корпус у III столітті та подальший розвиток
його «етнічних» підрозділів»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Завіруха Данило Сергійович

Керівник: к.і.н., доц.
Литовченко Сергій Дмитрович

Рецензент: к.і.н., доц.
Токарев Андрій Миколайович

Харків – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Утворення мобільного корпусу та місце у ньому новостворених кавалерійських частин	17
1.1. Історичний контекст формування мобільного корпусу.....	17
1.2. Утворення корпусу.....	29
1.3. Склад корпусу: чисельність та підрозділи.....	38
РОЗДІЛ 2. Подальша доля «етнічних» підрозділів кавалерійського корпусу.....	51
2.1. Роль реформ Діоклетіана та Константина.....	51
2.2. Історичний шлях підрозділу equites Dalmatae.....	62
2.3. Історичний шлях підрозділу equites Mauri.....	74
2.4. Спільне та відмінне у розвитку «етнічних» підрозділів, що були зведені до мобільного корпусу.....	83
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	94

ВСТУП

Досить тривалий час кавалерії в римській армії відводилася другорядна роль. Завдання, які вона була покликана виконувати на полях битв були відчутно скромнішими за ті, що покладалися на важку піхоту «класичних» римських легіонів I ст. до н. е. – II ст. н. е.¹. Проте, вже наприкінці II – напочатку III століття важка піхота зазнає кризи своїх тактичних та стратегічних прийомів, а з переходом від Ранньої імперії до Пізньої переживає період свого занепаду.

У той же час, на полі бою все частіше стали застосовуватися підрозділи кінноти значної чисельності, що раніше було скоріше винятком. Саме руйнівна криза III століття призвела до росту значимості римської кавалерії в армійській ієрархії, тим самим сприяючи стагнації усталених військових традицій². Саме з приходом III століття можна з упевненістю казати про чітку диференціацію римської кінноти на класи. Найбільш широко використовуваними з таких були класи легкої та середньої кавалерії, до яких і належать досліджувані нами маврські та далматські вершники.

Актуальність праці, перш за все, виражається у тому, що метаморфози військового мистецтва кризового III століття для нас, багато в чому, залишаються темною плямою на тлі військової історії. Проте, саме традиції сформовані у цей проміжок часу відчутно вплинули на подальший розвиток римського військового ремесла. Водночас, є очевидною недостатня вивченість теми «етнічних» підрозділів римської кавалерії під час кризи III століття та після неї. Чого тільки вартий той факт, що про один з найвідоміших контингентів римської допоміжної кінноти – *equites Mauri*, у енциклопедії класичної давнини Паулі-Віссова після подій перших століть н. е. не сказано ні слова³. Регулярні та

¹ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э. // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург, 2003. С. 306.

² Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Германцы. Санкт-Петербург, 1999. Т. 2. С. 158–161.

³ Der Kleine Pauly in fünf Banden. Lexicon der Antike. Band 3. Iuppiter – Nasidienus. Munchen, 1979. S. 1091–1095.

масові етнічні частини були нехарактерним явищем для попередньої історії римської армії. Заразом, саме етнічні контингенти, які активно набували регулярного характеру у досліджуваний час, стали відчутною та впливовою частиною уже згаданих нових військових традицій римського військового ремесла, яке, багато в чому, впливало на подальшу історію Римської імперії. Отже, глибоке вивчення цієї проблеми дасть змогу прослідковувати генези цих нестандартних та важливих для римської військової системи формувань та, як наслідок, краще розуміти їх специфіку.

Предметом дослідження цієї дипломної роботи є «етнічні» підрозділи пізньої римської армії *equites Dalmatae* та *equites Mauri*. Об'єктом, у свою чергу, є пізня римська військова справа.

Хронологічні межі роботи базуються на кількох датах, фактах і процесах, і, до того ж, мають свою проблематику. Так як перші згадки про існування корпусу кавалерії відносяться до правління імператора Галлієна і відсилають нас до 259 року¹, то нижній рубіж можна сміливо визначати цим роком. Однак надалі виведення подібних точних дат є для нас практично неможливим. Основним зламним моментом, що розділяє час існування досліджуваних армійських частин на два якісно різні періоди, є розформування мобільного корпусу кавалерії за часів тетрархії. Ця подія започаткувала нову форму організації та існування досліджуваних частин, що не могло не позначитися на якості доступної нам сьогодні інформації. У зв'язку з роздробленням і розосередженням вищезгаданого мобільного корпусу ми не маємо точного датування щодо припинення існування відповідних загонів. Ми можемо лише припустити, що остаточною кульмінацією їхнього бойового шляху на Заході був крах Західної Римської імперії. Водночас, на Сході свідчення про їхнє існування продовжують доходити до нас аж до середини VI століття, чим ми і обмежимо хронологічні межі нашого дослідження.

¹ Требеллій Полліон. Двое Галлиенов, XIV, 4. 9 // Жизнеописания августов / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Властелины Рима. Москва, 1992; Зосим. Новая история, I, 40. 2 / Пер. с лат. и коммент. Н. Н. Болгова. Белгород, 1999.

Територіальні межі дослідження визначаються кордонами тогочасної Римської держави. Слід зазначити, що у це поняття ми включаємо також сепаратистські утворення, що були частим явищем під час кризи III століття, та усі території сторін подальших громадянських війн.

Важливим аспектом будь-якої наукової роботи є її ядро – джерельна база. Представлене дослідження, у своїй більшості, базується на різноманітних письмових джерелах.

«Нова історія» язичницького письменника II половини V ст. Зосима є одним із основних джерел для нашого дослідження¹. Він представив своїм сучасникам огляд римської історії від часу правління Октавіана Августа і до завоювання Риму Аларіхом в 410 р. Автор приділяє велику частину своєї уваги історії Східної частини імперії. Ця праця вигідно відрізняється від своїх історичних аналогів як чистотою мови та стилю, так і підпорядкуванням матеріалу одній філософській ідеї – виявленню причин всебічного занепаду Римської імперії. Однією та основною серед таких він вважає поширення християнства і занепад звичаїв. Імовірним часом завершення книги можна вважати 498 р. Точно визначити місце складання джерела сьогодні неможливо. Проте ми можемо припускати, що автор почав писати книгу паралельно з цивільною службою в столиці Візантії, а закінчив її вже у відставці. Про Зосима ми знаємо, що життя його проходило у Константинополі в II половині V ст. Згідно з Фотієм, він був фінансовим чиновником (коміт, адвокат фіску та деякі інші високі фінансові посади) на службі у Східної римської імперії. Автор сповідував язичницьке світорозуміння і яскраво протиставляв себе все більш впливовому християнству. В ньому він вбачав загрозу існування імперії і першочергову причину її занепаду. Головна праця життя Зосима складається із 6 книг, у яких, здебільшого, увага приділяється подіям IV століття, тоді як I–III ст. повністю висвітлені вже у першій книзі. Пізніших вставок та підробок дослідниками творчості Зосима виявлено не було. Якщо говорити про джерела

¹ Зосим. Новая история.

автора, то ми, довіряючись Константинопольському патріарху та досвідченому книголюбу Фотію, можемо говорити про практично повне базування на праці візантійського історика IV–V ст. Євнапія. Як висловився патріарх: «[від Євнапія] він відрізняється лише стислим і менш образливим описом Стиліхона»¹. Ступінь довіри яку ми можемо надати Зосиму знаходиться в прямій залежності від наших цільових аспектів: якщо ми намагаємося отримати фактологічний матеріал, описи подій військової, громадянської історії тощо, то цілком можемо довіряти письменнику, однак у випадку із моральними та релігійними перипетіями нам слід бути вкрай обережними через явну упередженість язичницького автора. Текст Зосима дійшов до нас майже повністю за винятком кінця першої книги та початку другої. У контексті нашої теми перша книга «Нової історії» допоможе нам краще розібратися в суті військових реформ Галлієна: їх цілях, змісті та наслідках, а також дізнатися про деякі сторінки бойової слави підрозділів *equites Dalmatae* та *equites Mauri*.

Один із імовірних авторів «Історії Августів»² – Требеллій Полліон доніс до наших днів, напевно, найточніші згадки про долю кінноти далматів у III ст. Як стверджує джерело, перу Требеллія Полліона належить деяка кількість біографій у складі цієї великої праці, а саме: Валеріана, Галлієна, Клавдія Готського та розділ «Тридцять тиранів». Наскрізний сюжет книги – це перетворення «Золотого віку» імперії при Антонінах, шляхом проходження через жахливі лиха III ст., до нового розквіту її могутності при Авреліані, Діоклетіані та Константині. Що примітно, у документі відсутні жодні вступні розділи. Ймовірно, це пов'язано з їх втратою чи навмисними діями невизначеного характеру по їх вилученню. Зазвичай, передбачається, що «Історія Августів» була написана шістьма авторами під час правління Діоклетіана та його наступника Константина, тобто у кінці III – початку IV століття. Імовірно

¹ Фотий. Зосим. Новая история // Мириобиблион / Пер. с греч. Д. В. Мещанский. Хабаровск, 2014.

² Требеллий Поллион. Тридцать тиранов, Двое Галлиенов, Божественный Клавдий / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва, 1992.

авторство шести письменників дуже сумнівне¹. На підтвердження можна навести такі думки: стиль написання практично незмінний протягом усього тексту, про шістьох авторів, у тому числі і про Требеллія, нічого більше невідомо, присутні множинні фальсифікації на користь впливових сімейств початку IV століття тощо. Через це ми вважаємо цілком резонним зробити висновок про невірність традиційного авторства даної роботи. Визначити місце складання документа неможливо через відсутність будь-яких даних і значного часового проміжку. Велика праця складається з приблизно трьох десятків повноцінних біографій правителів імперії від Адріана до Каріна (117–285 pp.) та кількох узагальнюючих біографій, як-то: «Тридцять тиранів», «династія Кара» та «чотири тирана». На сьогоднішній день ми не маємо інформації про будь-які пізніші вставки в документ. Що ж до джерел автора чи авторів, то є явне наслідування імператорським біографіям Світонія та запозичення інформації в істориків середини IV століття – Аврелія Віктора та Євтропія. Як уже було відзначено, у цій праці сучасними дослідниками виявлено вкрай сумнівні моменти. Критиці піддаються маніпуляції з імператорськими та придворними родовими деревами з метою представити у більш вигідному світлі членів відповідних впливових родів початку IV століття, а також будування кар'єр деяких персонажів III століття на зразок IV. Для нашої теми праця, перш за все, цікава в контексті опису бойових дій із застосуванням досліджуваних підрозділів та пов'язаних з ними посадових ланок.

Notitia Dignitatum – найцікавіший документ епохи Пізньої імперії². Цей список зафіксував процес реорганізації адміністративної та військової системи у IV–V ст. Сьогодні критики факту справжності джерела не спостерігається. У *Notitia* відтворюється загальна схема військового командування, перераховані збройові майстерні, військові частини, як і пункти, де вони дислокувалися. *Notitia* винятково багато ілюстрована. На її сторінках зображені малюнки,

¹ Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков, 1999. С. 9.

² *Notitia Dignitatum* / ed. by O. Seeck, T. Mommsen. Berolini, 1876.

емблеми та символи, які, імовірно, наносилися на щити найрізноманітніших підрозділів обох частин Імперії. Датування *Notitia* завжди викликало і викликає великі проблеми. Деякі місця у трактаті змушують вважати, що він ілюструє стан справ до 376 р. н. е. В той самий час, у ньому згадуються і загони, створені 423 чи 425 рр. н. е. Отже, питання жорсткої хронології залишається невирішеним. Визначення місця складання документа є для нас проблематичним через брак інформації та специфіку чиновницької документації. Джерело містить у собі список кількох тисяч посад Західної та Східної частин імперії військового та цивільного характеру, починаючи від палацових та закінчуючи провінційними. До того ж, значний обсяг джерела займає ілюстративний матеріал: малюнки на щитах, вкрай умовні карти, схематичні зображення міст, спорядження та дивовижні бойові машини. *Notitia Dignitatum* включає 90 розділів, багато з яких складають самостійні проілюстровані сторінки (5-20 малюнків). Джерело було схильне до постійного доповнення протягом кількох десятиліть. Викликано це природою документа, призначеного для імператора та вищого чиновництва з метою полегшення управління державою і, зокрема, її військовою машиною. Більшість дослідників доволі скептично ставляться до достовірності інформації, що надається джерелом. На наш погляд, слід бачити в *Notitia* загальну схему пізньої римської військової організації, проте Г. Дельбрюк зазначає, що навіть її варто сприймати з великою обережністю¹. До наших днів збереглося кілька дублюючих один одного копій документа XV–XVI ст.². Безпосередньо для нашого дослідження *Notitia Dignitatum* надає величезний масив даних щодо розподілу вексиліцій *equites Dalmatae* та *equites Mauri* на римських кордонах та їх кількісному співвідношенню. Не станемо також забувати, що зображення на віньєтках, що містяться в *Notitia*, дають нам важливу інформацію, що стосується пізньої римської символіки³.

¹ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 188–189.

² *Notitia Dignitatum*. Basel, 1436.

³ См. Ткаченко А. А. *Notitia Dignitatum* как источник по позднеантичной эмблематике // *Signum*. Москва, 2000. № 2. С. 33–40.

Праця Амміана Марцеліна «Історія»¹ була задумана автором як продовження творів Тацита і складалася спочатку з 31 книги. Проте втрата перших 13 книг праці Амміана Марцелліна позбавила нас інформації щодо військової політики Діоклетіана і Константина. Від усього твору дійшли лише останні 18 книг (з XIV до XXXI), що охоплюють період від 353 р. по 378 р. н. е. Передбачається, що ці книги були написані Амміаном між 383 та 397 роками за раніше складеними нотатками. Довгий час Амміан сам служив в армії, а, отже, не з чуток був знайомий з різними сторонами військової справи. Оцінюючи значення «Історії» Амміана як джерела з пізньої римської військової організації, зазначимо, що багаторічний досвід військової служби та безпосередня участь у військових діях є найкращим доказом того, що Амміан не був дилетантом у військовій справі і відомості, які він повідомляє цілком можуть вважатися достовірними та надійними.

Унікальну інформацію щодо знаходження далматських контингентів у Кіренаїці надає Синезій Кіренський – єпископ Птолемаїди². Роки життя традиційно датують приблизно 370–413 гг. Будучи активним громадським діячем, богословом і вкрай освіченою людиною, він залишив нам свою велику кореспонденцію, яка складається з більш ніж півтори сотні листів. В одному з них можна знайти унікальний опис далматського підрозділу і вкрай нехарактерні для джерельної бази цієї теми пасажі про любов до підрозділу, що нами вивчається.

Необхідно також відзначити працю Флавія Веґеція Рената «Короткий виклад військової справи»³. Про самого автора нам мало, що відомо, однак у цьому творі Веґецій заглиблюється у тонкощі військового мистецтва римлян епохи Пізньої імперії і, що найбільше для нас примітно, іноді проводить паралелі

¹ Аммиан. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. Санкт-Петербург, 1994.

² Цит. по Мехмадиев Е. А. Войсковые подразделения позднеимперской Киренаики в IV–V вв.: организационные и территориальные аспекты в контексте данных Синезия Киренского // Вестник древней истории. Москва, 2014. № 3.

³ Веґеций. Краткое изложение военного дела / Пер. с лат. С. П. Кондратьев. Санкт-Петербург, 2004.

з попередніми епохами, де часто фігурує саме III століття. Хоча час його творчої діяльності належить до кінця IV – початку V ст., все ж таки ми маємо можливість витягти з його трактату теоретичні основи, а, часом, і особливості матеріальної культури воїнів також і III століття, що вкрай важливо через відсутність альтернативи в контексті досліджуваного нами періоду. Тим не менш, множинні критичні зауваження закликають нас ставитись до його висловів з особливою обережністю¹.

Не можна залишити без уваги роботу Діона Касія Коккеяна «Римська історія»². Будучи представником вищих верств суспільства, він описує історію початку III століття в її політичних аспектах. Цей автор, як і всі наступні, згадує елементи військової справи лише у контексті канви політичних подій і не приділяє цьому належної уваги. Застосування подібних джерел необхідне через майже повну відсутність джерел, що несуть у собі великий обсяг корисної спеціалізованої інформації.

Як сучасник подій III століття, Геродіан у своїй «Історії імператорської влади після Марка» висвітлює канву основних політичних подій³. Геродіан – виходець зі східних провінцій імперії, який писав ґрунтуючись на сучасній йому усній традиції⁴, що не викликає у нас як істориків абсолютної довіри. Тим не менш, Геродіан часто постає перед нами як виразитель народної свідомості та надає унікальну інформацію.

Наступний автор – Секст Аврелій Віктор та його твір «Про цезарів»⁵. Незважаючи на час написання праці – друга половина IV століття, у тому числі зі слів цього автора ми маємо можливість судити про зміст військових реформ

¹ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 172–173.

² Дион Кассий Коккеян. Римская история / Пер. с древнегреч. под ред. А. В. Махлаюка и др. Санкт-Петербург, 2011.

³ Геродиан. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура. Санкт-Петербург: Алетея, 1995.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 9.

⁵ Аврелий Виктор. О цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // Вестник древней истории. Москва, 1963. № 4.

Галлієна, припинення існування системи принципату та інші соціально-політичні процеси, що належать до часу кризи III століття.

Велике значення у вивченні пізніх етапів існування далматських контингентів грають дані епіграфіки¹. Виявлені в різних частинах імперії вони допомагають нам уточнювати хронологію подій, стежити за переміщеннями підрозділів всередині імперії, дізнаватися про раніше невідомі загони, часом, у найнесподіваніших місцях, а також відстежувати найпізніші прояви їх існування.

Відчутну значимість має деяка кількість папірусів, що збереглися². Вони дають нам змогу дізнаватися про нові підрозділи досліджуваних контингентів та судити про побут і організаційні аспекти служби деяких частин.

Підсумовуючи матеріал, що є в джерелах, слід визнати його обмеженість, фрагментарність і, подекуди, сумнівну надійність. Представлена в працях античних істориків та корпусах написів інформація численна і різноманітна, проте значення окремих груп джерел аж ніяк не однакове: наративні джерела надають нам загальну інформацію у великих кількостях, у той час як малочисельна епіграфіка та папіруси, здебільшого, наділяють нас унікальними даними.

Таким чином, слід визнати недостатній об'єм джерельної бази для більш обширної історичної праці, що, втім, анітрохи не зменшує актуальності цієї дипломної роботи, а, скоріше, навпаки. У майбутньому будуть відкриті нові епіграфічні пам'ятники, папіруси і новий археологічний матеріал, що зможуть доповнити джерельну базу.

Глибоке та систематичне вивчення пізньої римської військової організації та, в особливості, римської кавалерії розпочалося доволі давно. Проте підрозділи «етнічної» кавалерії, що виникли як регулярне явище у III столітті досить тривалий час не привертали достатньої уваги дослідників.

¹ Mea C. Annexe 2. Catalogue des inscriptions. 658, 659 // La cavalerie romaine des Sévères à Théodose. Bordeaux, 2014.

² Oxyrhynchus Papyri 1513 // Grenfell B. P., Hunt A. S. The Oxyrhynchus Papyri. Part XII: Nos 1405-1593. London, 1916.

Перший фрагментарний аналіз далматського контингенту провели в I пол. XX ст. Є. С. Нішер¹ та А. Альфольді². Вони критично проаналізували процес створення самобутнього явища далматської кавалерії та запропонували свої варіанти вирішення проблеми етнічного складу та територіального походження. У третій чверті того ж століття до них приєдналися Ф. Альтхайм³ та М. Спейдель⁴, які розвинули дискусію щодо походження підрозділу та його ролі у складі мобільного корпусу. Проте ці дослідження проводилися лише мимохідь у контексті вивчення більш загальних історичних матерій.

В 1981 році вийшла відома робота П. Коннолі «Greece and Rome at war»⁵. У масштабному дослідженні знайшлося трохи місця і далматській кінноті. Автор вказав на знаходження деяких підрозділів досліджуваної кавалерії у складі комітату, а також відзначив особливості підрозділів зі специфічним найменуванням «*cuneus*».

Кінець століття відзначився виходом багатьох важливих для нас робіт. С. Макдовл приділив частину своєї уваги особливостям поділу мобільного корпусу Діоклетіаном⁶. М. Спейдель опублікував статтю⁷, в якій було представлено комплексне дослідження відомих нам фактів щодо існування мавританської кінноти до кризи III ст. включно. У той самий час, П. Соузерн та К. Діксон, у контексті спільного дослідження пізньої римської військової системи, внесли до наукової скарбниці нашої теми деяку кількість тез щодо *equites Mauri* в часовому проміжку між Олександром Севером та Галлієном⁸.

¹ Nischer E.C. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum // The Journal of Roman Studies. London, 1923. № 13.

² Alföldi A. Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereforme des Gallienus // Zeitschrift für Numismatik. Berlin, 1927.

³ Altheim F. Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen. Frankfurt am Main, 1952.

⁴ Speidel M. Stablesiani: The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire // Chiron. Berlin, 1974. №4.

⁵ Коннолі П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. Москва, 2001.

⁶ Macdowall S. Late roman cavalryman, 236–565 AD. London, 1999.

⁷ Speidel M. P. Mauri equites. The tactics on light cavalry in Mauretania // Antiquités africaines. Paris, 1993. № 29.

⁸ Southern P., Dixon K. R. The Late Roman Army. Toronto, 1997; Southern P. The Roman Empire from Severus to Constantine. London, 1994.

Важливою для нас публікацією, безумовно, також є книга І. П. Сергєєва «Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории»¹. Він провів якісне та ґрунтовне дослідження явища кризи III століття та мобільного корпусу Галлієна.

Значні дослідження саме далматських контингентів почалися лише з приходом XXI століття. Окремо слід зазначити діяльність А. В. Баннікова. У своїх численних публікаціях по військовій справі Пізньої імперії² він неодноразово торкався тем, що стосуються проблеми далматських підрозділів: мобільний корпус Галлієна, структура пізнього римського війська, роль у цій системі кінноти, чисельність кавалерійських частин, різні кінні контингенти тощо – усе це отримало всебічний аналіз дослідника, що значно допомогло вивченню нашої проблеми.

Унікальні дані щодо місцезнаходження далматських контингентів у Кіренаїці надав Є. А. Мехемедієв³. М. В. Мішуров⁴, як і А. О. Лук'янов з П. А. Комлєвим⁵, зробили всебічний аналіз формування мобільного корпусу і, зокрема, етнічного складу далматської кінноти.

¹ Сергеев И. П. Ук. соч.

² Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э...; *Comitatenses, comitatus* и «полевая армия» // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург, 2005. № 4; В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимской военной организации в отечественной историографии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2008. № 7; Позднеимская военная система: изменение традиционной структуры и выработка новых форм организации: Автореферат дис... доктора исторических наук. Санкт-Петербург, 2011; Пограничные войска Римской империи (*limitanei* и *ripensis*) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург, 2008. № 7; Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург, 2011; Вегетий о системе комплектования римской армии. // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2013. № 13; Этапы формирования римской походной армии и мобильная кавалерия Галлиена // Альманах современной науки и образования. Тамбов. 2015. № 8; На пути к Адрианополю. Последняя страница римской военной истории. Санкт-Петербург, 2017.

³ Мехмадиев Е. А. Ук. соч.

⁴ Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии при императоре Галлиене // Демидовский временник: материалы научной конференции, посвящённой 25-летию исторического факультета. Ярославль, 2014.

⁵ Лукьянов А. О., Комлев П. А. Реформы Галлиена как предпосылки создания новой военной системы поздней Римской империи // Язык. Культура. Коммуникации. Челябинск, 2016. № 2.

Нарешті, в 2017 році Томаш Дзюрджик у статті «The Relation of Late Roman Equites Dalmatae to Dalmatia»¹ детально розглянув історію відповідних підрозділів і провів порівняно глибокий аналіз їхнього походження та поетапного розвитку. У тому ж році наш вітчизняний дослідник О. В. Вус випускає схожу статтю «Підрозділи Equites Dalmatae в армії Римської імперії у другій половині III–V ст.»². У цій роботі автор дає практично вичерпний огляд історичного шляху підрозділів далматів від створення Галлієном мобільного корпусу і до останніх слідів, залишених ними у VI столітті. Остання відзначена нами праця була опублікована у 2018 році та належить перу Г. Еспозіто³. У контексті загального дослідження кінноти пізньої римської армії автор приділив деяку увагу і підрозділам equites Mauri.

Таким чином, з упевненістю можна казати про майже усебічну недостатність проведених раніше досліджень. Історіографія питань, що вивчаються вкрай фрагментарна, вибіркова та мізерна. Лише деякі вчені повністю присвячують свої роботи вивченню одного з досліджуваних у цій роботі питань. Подекуди, це обумовлено деякою непопулярністю пізньої римської військової справи серед дослідників та масового читача. Слід зазначити, що ступінь висвітленості в історіографії різних аспектів цієї роботи значно відрізняється. Так, найбільш гарно дослідженою темою можна назвати кризу III століття як таку. Явище далматських вершників висвітлено доволі слабо і потребує значних доопрацювань. У свою чергу, регулярні підрозділи маврської кінноти у більшості аспектів свого існування залишаються для нас темною плямою на тлі військової історії пізньої античності. Однак, слід зазначити, що останнім часом відповідна література активно публікується і представлена тема має великі перспективи для дослідників майбутнього.

¹ Dziurdzik T. The Relation of Late Roman Equites Dalmatae to Dalmatia // *Illyrica Antiqua II - In honorem Duje Rendić-Miočević*, Proceedings of the international conference. Zagreb, 2017. P. 223–233.

² Вус О. В. Подразделения Equites Dalmatae в армии Римской империи во второй половине III–V вв. // *Дриновский сборник*. Харьков, 2017. Т. X.

³ Esposito G. *Armies of the Late Roman Empire AD 284 to 476: History, Organization & Equipment*. Barnsley, 2018.

Мета нашої роботи – реконструкція створення та подальшого існування підрозділів «етнічної» кавалерії *equites Dalmatae* та *equites Mauri*, що дозволить заповнити відповідну прогалину в історіографії та глибше зрозуміти специфіку пізньої римської військової справи.

Завданнями роботи є: виявити причини та мету формування регулярних підрозділів кінноти далматів та маврів, скласти найбільш точне уявлення щодо етнічного та соціального складу цих контингентів, простежити шлях досліджуваних частин з метою визначити причини їх розформування, проаналізувати *Notitia Dignitatum* разом з іншими джерелами та скласти загальну картину їхнього розподілу на момент кін. IV – поч. V ст., провести порівняльний аналіз історичного шляху цих підрозділів та за допомогою цього заповнити відповідні прогалини, нарешті, виявити свідoctва про існування досліджуваних контингентів на найбільш пізніх етапах і запропонувати теорії їх зникнення.

У цьому дослідженні активно використовувався історико-генетичний метод, за допомогою якого ми мали змогу прослідковувати причинно-наслідкові зв'язки у розвитку досліджуваних контингентів у доволі широких хронологічних межах. Один з параграфів був цілковито присвячений вивченню відомих нам двох контингентів за допомогою історико-порівняльного методу, який зіграв взаємодоповнюючу роль та допоміг усвідомити особливості цих підрозділів. Крім того, був проведений контент-аналіз *Notitia Dignitatum*, за допомогою якого складено класифікацію наявних у документі частин за латинськими назвами та співставленні кількісні характеристики досліджуваних підрозділів на різних організаційних рівнях територій держави. За допомогою методу типологізації ми виокремлюємо тип «етнічної» кавалерії з поміж інших, що дозволяє використовувати деякі дослідницькі шаблони, але складність та специфічність цього питання вимушують нас заносити це слово-характеристику у лапки.

Наукова новизна представленої дипломної роботи доволі очевидна, якщо, навіть поверхнево, ознайомитися із сегментом історіографії досліджуваних питань: він є вкрай обмеженим, фрагментарним та, нажаль, не завжди об'єктивним. Водночас, значення теми «етнічних» формувань кінноти для

вивчення особливостей військової системи Римської імперії у III–V ст., як нам тепер відомо, має величезне значення. Цей кластер історичного матеріалу був несправедливо обійдений як вітчизняною науковою думкою, так і зарубіжними дослідниками, що залишає для потенційного дослідника доволі широке поле для наукової новизни праці. Ця дипломна робота містить у собі наступні абсолютно нові для відповідного сегменту історіографії аспекти: комплексне вивчення процесу входження «етнічних» підрозділів кінноти до складу мобільного корпусу, послідовне та всеохоплююче дослідження регулярних підрозділів *equites Mauri*, детальний аналіз кількісних, організаційних та інших відповідних даних в оригіналі Нотіції Дігнітатум, а також ретельний порівняльний аналіз між собою маврських та далматських регулярних частин на всьому часовому проміжку їх існування.

Робота складається із вступу, першого розділу, який містить у собі 3 параграфи, другого розділу, що вміщає 4 параграфи, висновків і списку використаних джерел та літератури.

Тема цієї дипломної роботи у різних своїх аспектах була двічі представлена на міжнародній науковій конференції «Каразінські читання» у 2020 та 2021 рр., що проходила на базі історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Тези в обох зазначених роках були опубліковані у відповідних виданнях тез доповідей конференцій.

РОЗДІЛ 1. УТВОРЕННЯ МОБІЛЬНОГО КОРПУСУ ТА МІСЦЕ У НЬОМУ НОВОСТВОРЕНИХ КАВАЛЕРІЙСЬКИХ ЧАСТИН

Мобільний корпус кавалерії, чие створення традиційно приписують імператору Галлієну, є доволі неоднозначним формуванням, яке і сьогодні викликає дискусії у відповідному сегменті історіографії. Його поява прийшлася на дуже непрості роки для Римської імперії, що викликає ряд питань до шляхів його утворення та ролі у подоланні кризи. З кавалерійським резервом III століття пов'язують виникнення декількох відомих у пізній античності контингентів вершників та переорганізацію великої кількості уже відомих підрозділів кінноти, деякі з котрих мають цікаві особливості формування та подальшого бойового застосування.

1.1. Історичний контекст формування мобільного корпусу

Для історії розвитку Римської держави третє століття має особливе значення. Події цього часу безумовно носять доленосний характер для більшості сфер життєдіяльності населення Імперії та її державних інститутів. Як влучно зазначав класик: «Було створено нову сутність держави»¹.

На наш погляд, у сучасній історіографії є цілком зрозуміла думка, що описуване століття стало помітним переходом до періоду Пізньої імперії та Пізньої античності загалом².

У цей час на державу чекало багато випробувань як у сфері економіки, культури та громадського устрою, так і у військово-політичній обстановці. Нагальними проблемами виявилися катастрофічна нестача дорогоцінних металів

¹ Mommsen T. Abriss des römischen Staatsrechts. Leipzig, 1893. S. 278.

² McNab. C. The Roman Army: The Greatest War Machine of the Ancient World. Oxford, 2012. P. 206.

і, як наслідок, нищівна девальвація та інфляція¹. Викликаний комплексом факторів масовий перехід населення до аграрного сектору призвів до натуралізації і так перенапруженої економіки². Безпрецедентна частота зміни правителів та узурпаторів призвела до дезорганізації роботи чиновницького апарату, злагоджених економічних взаємодій та військової організованості. А тиск, що посилювався на кордонах держави довершував сумну картину. У відповідному розділі історіографії ситуація, що утворилася, навіть отримала найменування «військової анархії»³. Враховуючи перелічені фактори, не викликає подиву розвиток великої кількості раніше нехарактерних для римського суспільства процесів, які відтепер так явно виділяють згаданий кордон епох.

Описуване століття часто називають «століттям солдатських імператорів». На думку І. П. Сергєєва III століття можна назвати таким чином лише умовно. Ця традиція, що склалася в історіографії, повністю базується на контрасті з попередніми та наступними періодами. За його підрахунками: «Солдатські імператори становили аж ніяк не найчисленнішу групу правителів цього часу»⁴. І хоч із правотою висновків автора сперечатися не доводиться, на нашу думку, заперечувати дану традицію все ж є недоречним. Адже відомо, що боротьба за владу солдатських імператорів була однією з основних причин розорення населення та внутрішніх територій, а отже і багатьох інших кризових явищ в економіці, ремеслі та суспільному житті. Тим не менш, III століття з упевненістю можна назвати «великим століттям вершницького стану», як його і ідентифікує Ю. Б. Циркін⁵.

¹ Циглер М. В. Проблема преодоления экономических последствий кризиса III века в Римской империи в период раннего домината // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара, 2015. Т. 17, № 3. С. 141–142.

² Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 157–158.

³ Циркин Ю. Б. «Военная анархия» (из политической истории Рима III в. н. э.) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург, 2010. № 9. С. 271–288.

⁴ Там же. С. 167.

⁵ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 284.

Протягом усього свого існування Римська держава пережила три великих кризи¹. Згідно з хронологією криза III століття є другою та найбільш всеохоплюючою. Ми, як і більшість дослідників², вважаємо виправданим умовне датування початку кризи III століття 235 роком. Хоча в історіографії і існує багато думок в цього приводу³, однак саме цей рік був відзначений сходженням першого «солдатського імператора». Згодом ця тенденція проявила себе в загальноімперських масштабах і стала певним штампом, що застосовується до III століття.

Закінчення кризи також датується у літературі по-різному. Його подолання відносять, переважно, до 268, 274, 282, 284 рр. і навіть до IV століття. Втім, найбільш виправданою ми вважаємо думку дослідників, що датують закінчення кризи початком правління Діоклетіана. Є незаперечним факт того, що всі вирішальні перетворення не були проведені в перший рік його правління, але однак саме з приходом першого *dominus* змінюється внутрішня політика і починається активне виведення імперії з «конвульсивного стану»⁴.

Як ми можемо бачити, криза III століття, умовно розпочавшись 235 року з проголошення імператором Максиміна Фракійця, також умовно завершилася 284 року сходженням на імператорський престол Діоклетіана. Отже, криза тривала близько 50 років, а формування мобільного корпусу імператором Галлієном припало на серединні і, за сумісництвом, пікові роки цього кризового періоду.

По мірі свого розвитку криза охопила всі сфери життя Римської імперії⁵. Але, перш ніж заглиблюватися в його характер, слід визначити для себе трактування поняття «криза». Таких зараз існує безліч. На думку П. Галліона, криза – ера політичних та військових труднощів⁶. Проте, як було зазначено вище,

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 272.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 160.

³ Там же. С. 158–160.

⁴ Там же. С. 162–163.

⁵ Циглер М. В. Ук. соч. С. 241.

⁶ Gallion P. Western Gaul in the Third Century // The Roman West in the Third Century. P. 2. Oxford, 1981. P. 259.

криза III століття охопила далеко не лише політичний та військовий аспекти. А. Шастаньоль описав кризу як короткий момент труднощів та негараздів¹. Але, знову ж таки, у випадку з кризою, що розглядається, ми спостерігаємо тривалу стагнацію і не менш тривале відновлення. Тому нам потрібно знайти більш широке визначення. Так, Р. Ріс, наприклад, охарактеризував сутність кризи як найвищу точку хвороби, коли вирішується доля «пацієнта» і далі слідує одужання або смерть², що вже набагато ближче підводить нас до сутності досліджуваних подій.

Ще більш нетривіальним є питання характеру досліджуваного явища. У спеціалізованій літературі відсутня єдність щодо цього питання, проте аргументи деяких дослідників звучать для нас переконливіше за інші. Ми схилиємося до підтримки думки І. П. Сергєєва, який стверджує, що провідну роль займала саме політична криза, яка стала каталізатором інших і так назриваючих кризових проявів³. Ці самі прояви виражалися у розладі товарно-грошових відносин⁴, змін норм моралі у війську та суспільстві, а також дестабілізації становища на римських кордонах та всередині провінцій. У процесі перебігу кризи рудименти державної системи природним чином знищувалися, а на зміну їм приходили нові – відповідні умовам, що утворилися за останні десятиліття, а подекуди і сторіччя. Зрештою, відбувся злам однієї політичної системи та визрівання іншої, багато в чому їй протилежної⁵. Згідно з нашими уявленнями, кризу III століття заслужено можна назвати «другою римською революцією»⁶, в якій як ніколи значну роль відіграла армія і особливо досліджуваний мобільний корпус.

Для розуміння необхідності у створенні мобільного корпусу нам необхідно коротко описати політичну ситуацію та військово-політичні тенденції, що мали

¹ Chastagnol A. L'évolution politique sociale et économique du monde romain, de Dioclétien à Julien, la mise en place du régime du Bas-Empire, 284-363. Paris, 1982. P. 9.

² Reece R. The third century: crisis or change? // The Roman West in the Third Century. P. 1. Oxford, 1981. P. 27.

³ Сергєев И. П. Ук. соч. С. 152.

⁴ Циглер М. В. Ук. соч. С. 141.

⁵ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 271.

⁶ Там же. С. 288.

місце у зазначений період. Починаючи з Максиміна Фракійця, у Римі бере початок період «імператорської чехарди». 238 рік навіть отримав популярну назву як «рік шести імператорів». У той самий час, ворог, з яким римляни мали справу з кінця II – початку III століття, був уже не такий простий як у попередні століття. На півночі, де простягалися величезні укріплені області римського прикордоння – *limes*, утворювалися великі племінні союзи, які поступово змінювали інститути свого громадського устрою на більш досконалі і небезпечні для «*Rex Romanae*». Одночасно на Сході у результаті падіння вже добряче виснаженої на той час Парфянської держави відбувається піднесення династії Сасанідів, що об'єднали сили Сходу з метою знищення римського панування в регіоні.

Внаслідок більш частих набігів варварів та експансії східного сусіда на кордонах наприкінці II – початку III століття посилювалася регіоналізація та децентралізація, спровокована потребою в місцевій самообороні та неможливістю контролю імператором великих територій держави¹. А оскільки, на нашу думку, римську армію імперського часу сміливо можна назвати «матеріальною опорою уряду»² – ці тенденції призвели до провінційного сепаратизму, коли регіональні намісники, які мали у своєму розпорядженні досить великі воєнізовані контингенти віддалялися від центрального апарату, а, часто за допомогою відданих особисто собі солдатів навіть висували себе претенденти на престол. У 253 – 268 рр. імператорський пост обіймав Галлієн. Саме за його правління сепаратизм досяг свого апогею: від Риму відкололася Галльська імперія та Пальмірська держава. І хоча йому доводилося вести безперервні війни як із зовнішнім ворогом, так і з внутрішніми узурпаторами, він все ж таки зміг вжити рішучих дій щодо реформування системи управління та модифікування армії³, що проявилось також у формуванні цікавого для нас загальновійськового резерву.

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 280.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 43.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 249–250.

Однією з основних змін у військово-політичній сфері досліджуваного періоду було утворення військових округів. Ймовірно, вже у 40-х роках III століття під натиском варварів правителі імперії пішли на об'єднання військових ресурсів кількох сусідніх провінцій під проводом спеціальних воєначальників – *duces*¹. Виникнення дукатів найімовірніше позитивно позначилося на обороноздатності прикордонних територій, проте ще більше посилювало сепаратистські тенденції. У будь-якому разі, виникнення порівняно самостійних військових угруповань слід вважати одним з найбільших військово-політичних перетворень III століття.

У непростих військово-політичних обставинах армійська структура Римської імперії неминуче повинна була зазнавати трансформації з метою пристосування до нових умов, що так швидко утворювалися. В історіографії існує два діаметрально протилежні погляди на цей процес: з одного боку не викликає сумнівів явна деградація багатьох аспектів римського військового ремесла, в той же час не можна не погодитися з думкою, що цей процес був еволюцією системи², за відсутністю якої, на наш погляд, Імперія зазнала б військової поразки багато раніше, ніж це сталося насправді. Тому доречно вважати, що істина полягає у двоїстості та неоднозначності перетворень, викликаних жорсткими військово-політичними умовами III століття.

Варваризація римської армії – одне з основних нововведень досліджуваного століття. Хоча раніше до лав легіонів і потрапляли неіталійські контингенти, але все ж таки їх набирали в найбільш романізованих провінціях, або ж переучували на римський лад бою вже за фактом несення служби. Таким чином, у I – II ст. процес набору неіталійських елементів доцільно називати «провінціалізацією». Дж. Форні вважає провінціалізацію рядового складу легіонів на момент початку III століття вже звершеним фактом³. Проте з виданням едикту імператором Каракаллою всі штучні кордони, що не дозволяли

¹ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 59.

² См. Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимперской военной организации... С. 529–540.

³ Forni G. Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano–Roma, 1953. P. 53.

вступати в легіони нероманізованим елементам моментально зникли – процес варваризації значно посилювався¹. Тепер римські правителі не тільки приймали на службу в основний склад легіонів малороманізованих новобранців, а й наймали варварів поза межами імперії для постійної служби. Мало місце навіть примусове рекрутування полонених і постачання новобранців з підлеглих племен². Цей аспект привертає чимало уваги сучасних дослідників, підштовхуючи їх до детального вивчення етнічного складу військових підрозділів, переважно за даними епіграфіки та папірології. Ще цікавішими можливі висновки постають у світлі чималої тривалості існування формувань, що вийшли з розформованого за часів Діоклетіана мобільного корпусу та їхнього гіллястого бойового шляху.

Щодо III століття в джерелах міститься безліч згадок різних видів військ відмінних від важкої піхоти: легка і важка кавалерія, лучники, метачі дротиків, систематичне застосування легкої піхоти – все це нехарактерно для римської військової традиції, що свідчить про відчутне зростання значущості допоміжних військ. Г. Дельбрюк навіть вважає, що вже у III столітті: «Найкращу частину армії складали не легіони, але варвари»³. У III столітті легіонер фактично втрачає свій привілейований статус і стає синонімом класичної важкої піхоти.

Командний склад зазнав відчутних змін. Таке судження доречно під час аналізу наступного висловлювання Аврелія Віктора: «[Галлієн] заборонив сенаторам вступати на військову службу і навіть наближатися до війська»⁴. Тим не менш, І. П. Сергєєв вважає, що Галлієн не видавав спеціальної постанови щодо цього, а лише зробив негласним правилом те, що широко практикувалося і раніше⁵. І, дійсно, коли надскладні обставини на кордонах і постійні спроби узурпації імператорської влади змушували вести безперервні війни, набагато більш ефективно розміщувати як офіцерів представників вершницького стану,

¹ Алексинский Д. П., Жуков К. А., Бутягин А. М. Римская конница III–IV вв. // Всадники войны. Кавалерия Европы. Санкт-Петербург, 2005. С. 115.

² Сергеев И. П. Ук. соч. С. 49.

³ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 160.

⁴ Аврелий Виктор. 33.

⁵ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 61.

які починаючи з правління Септимія Севера були солдатами-провінціалами, що вислужилися під час активної служби у діючих військах. Доцільно вважати, що наслідком таких змін стало ще більше відокремлення воєнного стану. Відтепер війська були керовані такими ж провінціалами, які цінували насамперед свої зв'язки з певним регіоном, ніж відданість імперії в цілому.

Питання про зміну чисельності видається нам вкрай неоднозначним. III століття являє собою щось на кшталт тунелю освітленого з двох кінців: з одного боку епоха «класичних» легіонів, чисельність яких порівняно легко впізнавана, а з іншого – епоха Діоклетіана та Костянтина, з часів якої в нас залишилася достатня кількість відповідних проблемі джерел. З документально підтверджених у контексті III століття ми маємо лише дані про збільшення Галлієном числа кавалеристів, що перебували при легіонах (з 128 до 726). Варто також відзначити тенденцію до збільшення допоміжних елементів, що надаються легіонам.

Зміни у повсякденності воїнів, передусім, зумовлюються реформами Септимія Севера та його ідейних послідовників. Внаслідок скасування заборони на шлюби легіонерів та можливості оренди ними землі для господарювання солдати все менше часу приділяли тренуванням, а у зв'язку із зміною тактичної складової вимоги до рівня їх підготовки відчутно впали. Навіть сучасники досліджуваних подій із гіркотою констатували вкрай низький стан дисципліни, що цікаво, аргументуючи це саме наявністю солдатських шлюбів¹. Війська, як і раніше, велику частину служби проводили безпосередньо у або близько до традиційних укріплених таборів звідки при необхідності маршами пересувалися до точки призначення. Після виконання завдання легіон з допоміжними частинами повертався до місця своєї постійної дислокації. Подібна ситуація безальтернативно створювала потребу в окремому з'єднанні порівняно професійних військових, які мають належний рівень організованості і, що вкрай важливо для нашого наступного пункту аналізу – мобільності.

¹ Либаний. Речи, II, 39–40 / Пер. С. П. Шестакова. Казань, 1914. Т. I.

У контексті III століття ми маємо дуже обмежений масив даних щодо виходу військових на пенсію. Всі судження з цієї теми можуть проводитися практично повністю за даними епіграфіки, які, нажаль, можуть допомогти лише фрагментарно. Господарська та побутова діяльність ветеранів досі залишається для нас загадкою, проте адміністративна активність відставних солдатів висвітлена набагато краще. Відповідно до дослідження А. П. Мартемьянова, у регіоні Нижньої Мезії в I – III ст. активну участь у державних та релігійних справах брав «кожен п'ятий–шостий колишній воїн»¹. Варто враховувати, що наведене співвідношення значно знижує звичну нам, але все ще велику кількість відставних солдатів, яка хотіла не продовжувати боротьбу і в цивільній сфері, а просто доживала свій вік, користуючись отриманими пільгами і перевагами військової пенсії. Цей факт допомагає розумінню того, що хоч і не всі ветерани ставали магістратами або служителями культу, але все ж таки статус відставного військового давав значні перспективи і, що з цього закономірно випливає, гідне становище в очах римського суспільства.

У той же час, якщо брати до уваги внутрішньополітичну ситуацію, коли численні громадянські війни штучно поділяли території та фінанси імперії, доречно припустити, що зі спокійним та благополучним виходом на пенсію виникали відчутні матеріальні проблеми. Все ж таки солдати могли покращити своє фінансове становище і іншими шляхами. У Римі досить тривалий час існувала традиція, що стосувалася контрибуцій та умов пограбування під час взяття ворожих міст². З урахуванням постійних громадянських воєн, тотальної провінціалізації та наростаючої варваризації доречно вважати, що міста та села грабувалися з відповідним розмахом та старанністю. Подальший занепад товарно-грошових відносин, натуралізація господарства та значне падіння престижу армії – один з найяскравіших тому доказів.

¹ Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. Харьков, 2021. С. 79.

² Колобов А. В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи). Пермь, 1999. С. 56–57.

Спорядження як легіонерів, так і допоміжних частин у процесі кризи зазнало помітних змін. Процес витіснення одних елементів спорядження іншими в цей період заслужено можна назвати найбільш швидким у римській історії. У контексті зовнішнього вигляду армія перестала бути римською і стала представляти собою армії провінційні.

У зв'язку із кризовими проявами змін зазнали не лише тактика та матеріальна складова, а й ментальні аспекти військової служби. Як зазначає Геродіан: «[Септимій] Север перший похитнув твердий, суворий спосіб життя воїнів, їхню покірність і повагу до начальників, готовність до праці, дисципліну і навчив їх любові до грошей, жадібності, відкривши шлях до розкоші»¹. Проте А. В. Махлаюк вважає, що підрив дисципліни у військах доречніше ототожнювати лише з другою половиною III ст². У літературі протягом усього досліджуваного періоду набуває широке поширення концепція «занепаду звичаїв». Множинні автори засуджували відступ від суворих догм дисципліни і моралі на їхню думку неухильно дотримуваних в давнину³. Традиційно, як і в перших століттях імперії, еталоном розбещеності та ледарства вважалися сирійські легіони, де, як говорили, солдати дивилися на оборонний вал як на щось дивне, а під прапорами бували рідше, ніж у таверні⁴.

В історіографії існує думка, що в III столітті армія стала виразником інтересів місцевого населення, що пов'язано з тотальною провінціалізацією. З цим твердженням, у зв'язку з численними фактами, що говорять про протилежне, ми змушені не погодитися. На нашу думку, армія стала скоріше захисником територій, на яких проводився найм новобранців, ніж місцевого населення. Солдати зберегли свою все зростаючу корпоративність і захищали насамперед свої інтереси нерозривно пов'язані із землею де вони мешкали. Навіть деякі

¹ Геродіан. III, 8, 5.

² Махлаюк А. В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Санкт-Петербург, 2006. С. 298.

³ Там же. С. 289.

⁴ Там же. С. 290.

документи, що дійшли до нас, описують пограбування і свавілля солдатів на територіях їх безпосередньої дислокації¹. Отже, не викликає дисонансу і подальший розвиток прірви у взаєминах цивільного та військового населення імперії, коли одні різко відокремлюють себе від інших². На думку громадянської спільноти – професійні воїни – люди, які стоять незмірно нижче у культурному та моральному планах, ніж «справжні» громадяни³.

Досить цікаве питання про ставлення солдатських мас до неоднозначного органу влади – сенату. На думку І. П. Сергєєва, солдати у зв'язку зі своїм неіталійським походженням сприймали сенат як щось чужорідне та собі протиставлене⁴. У цьому випадку, не викликають подиву факти постійної узурпації імператорської влади, активно підтримуваної солдатськими масами: авторитет полководця був незрівнянно вищий за авторитет центрального римського апарату у вигляді сенату, що вже став на той час, на нашу думку, своєрідним архаїзмом.

У період, що вивчається, відчутну роль став відігравати інститут земляцтва. Деякі дослідники навіть вважають, що подібного роду об'єднання превалювали над службовими відносинами і субординацією⁵. Цікавою тенденцією є зародження спадковості військової служби. Цей факт не регулювався законодавчо, проте з легалізацією солдатських шлюбів таке явище почало відігравати помітну роль у локальних центрах рекрутування⁶. Ще однією примітною деталлю було, хоч і формальне, використання у зверненні до воїнів епітету «шляхетніші»⁷. Отже, навіть при падінні авторитету та популярності служби в армії, солдати, при всіх своїх хронічних недоліках, все ж таки займали помітне становище в суспільстві III століття.

¹ Циркин Ю. Б. Ук. соч. С. 276; Конноли П. Ук. соч. С. 251.

² Там же. С. 275.

³ Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 118.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 184–185.

⁵ Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // ВДИ, 1946. № 3. С. 261.

⁶ Махлаюк А. В. Ук. соч. С. 187.

⁷ Там же.

Таким чином, тривала політична криза зумовила надзвичайно швидкі темпи зниження економічного потенціалу імперії, а також виявила і розвинула раніше успішно придушуванні якості військового стану. У той же час зовнішньополітична ситуація усе більш напружувалася: на римські кордони чинили раніше небачений тиск варвари, а на сході стрімко набирала сил держава Сасанідів. У комплексі, наприкінці III століття ці чинники зумовили руйнівний вплив на всі сфери життя римського суспільства, значно видозмінивши, зокрема, і загальний стан армії.

Можна стверджувати, що римське військо кінця III століття різким чином відрізнялося від попередніх епох. Згідно з нашими уявленнями, саме комплекс факторів, а саме: катастрофічне військово-політичне становище, напружена ситуація з якістю та тактичними можливостями використання традиційної важкої піхоти та збільшена важливість мобільності з'єднань як на полі бою, так і на великих територіях імперії, породили потребу в контингентах, що володіли необхідною мобільністю, бойовою перевагою над піхотою супротивника і можливістю на рівних боротися з його кавалерією. Спробу виконання завдання ми можемо побачити у формуванні мобільного корпусу кавалерії, чиє створення в літературі приписується імператору Галлієну¹.

Підсумовуючи також слід наголосити на важливості розуміння причинно-наслідкових зв'язків настільки радикальних перетворень III століття. Всі зміни, незалежно від швидкості їх прогресування, були відповіддю на умови, що так швидко змінювалися, які були викликані комплексом кризових проявів і природними для суспільств тих етапів розвитку процесами. Ці метаморфози відтягли неминучу загибель концепції імперії у її тодішньому вигляді ще на сто років. Тому, на нашу тверду думку, доречніше назвати процес перебудови римської армії в III столітті швидше еволюцією, ніж безвиключною деградацією.

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 249.

1.2. Утворення корпусу

У попередні епохи римська кіннота незмінно грала другорядну, або епізодично провідну роль у великих баталіях і маневрах. Проте з кінця II – початку III століття ситуація стала кардинальним чином змінюватися на користь кавалерії. Досить цікаві і нехарактерні випадки створення ще Олександром Севером невеликого формування кіннотників-катафрактаріїв, чи Максиміном Фракійцем великих з'єднань германської кінноти¹. Вже у середині III століття кавалерія стала як ніколи раніше відтісняти піхоту з авангарду військової думки². Все частіше можна було помітити, як результат битви залежав від енергійних дій вершників, а традиційна піхота являла собою нерухому стіну, об яку розбивалися хвилі атакуючих або малорухливу масу, якою нам її вже безальтернативно і ілюструє Веґецій в реаліях наступного століття³.

В історіографії правління Галлієна традиційно сприймається як апогей кризи III століття. Особистість цього імператора оцінювалася античними авторами виключно негативно. Упереджене ставлення до його персони обумовлювалося надважкою внутрішньою та зовнішньою ситуацією: від імперії відкололися так звані Галльська імперія на чолі з Постумом і Пальмірська держава на чолі з Оденатом. Крім того, потенційна загроза на кордонах не зменшувалася, що в комплексі з перерахованими вище факторами робило імперію слабкою як ніколи. Зміна думки в історичній науці щодо даного правителя відбулася лише на початку XX століття, коли Е. Ріттерлінг дійшов висновків про масштабні перетворення військової системи за часів правління Галлієна на підставі аналізу праць Зосима, Зонари та Нотиції Дігнітатум⁴. Незабаром вже Л. Омо довів, що на долю імператора випали надзвичайно складні випробування, де він зробив усе можливе для реформування застарілої системи

¹ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 59–60.

² Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 307.

³ Веґеций. II, 17; III, 14.

⁴ Ritterling E. Zum romischen Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts. Berlin, 1903. S. 345–349.

та відновлення могутності держави¹. Нарешті, в 1920 році Р. Гроссе опублікував роботу «Римська військова історія від Галлієна до початку встановлення фемної організації», де закріпив твердження, що саме з Галлієновських реформ виходить і починає своє існування пізня римська військова організація².

На думку А. О. Лук'янова та П. А. Комлева увесь комплекс Галлієновських реформ можна розділити на 4 етапи³. Перший містить у собі дії по формуванню похідних угруповань військ, які видозмінювали звичні способи розташування легіонів уздовж кордонів. До головного резерву увійшли преторіанці, різноманітні відряджені вексіяції та воїни II Парфянського легіону. У свою чергу, офіцерський корпус склали преторіанці і ветерани, що вислужилися⁴. Другий етап характеризується створенням принципово нового формування – окремого кавалерійського корпусу. Третій етап включає заснування досить відомого елітного корпусу протекторів, який став у майбутньому кузницею кадрів для верхівки влади в імперії та замінив на цій ролі преторіанський корпус⁵. Четвертий етап, у свою чергу, відображає відсторонення від управлінської сфери діяльності в армії сенаторів з комплексу економічних, політичних та практичних причин⁶.

У цій роботі нас найбільше цікавить другий з названих етапів. Відходячи від загальних положень, слід викласти тенденції, події та перші згадки, що безпосередньо стосуються первинного формування мобільного корпусу в середині III століття. Незаперечним доказом появи саме в період правління Галлієна мобільного корпусу кавалерії хоч у скільки-небудь організованому

¹ Homo L. L'Empereur Gallien et la crise de l'Empire Romain au IIIe siècle // Revue historique. Paris, 1913. № 113. P. 1–22.

² Grosse R. Römische Militargeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Themenverfassung. Berlin, 1920. S. 15.

³ Лук'янов А. О., Комлев П. А. Реформы Галлиена как предпосылки создания новой военной системы... С. 1–3.

⁴ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 11.

⁵ Серафимов Н. М. Дворцовые школы Поздней римской империи // Para bellum. Санкт-Петербург, 2009. № 29. С. 55–58.

⁶ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 61–62.

вигляді є факт заснування в імперії посади начальника кінноти, який відповідає за великий та єдиний контингент¹.

Точні обставини формування корпусу кавалерії для нас залишаються не до кінця з'ясованими. На думку І. П. Сергєєва, Галлієн, перебуваючи ще в перші роки свого спільного правління зі своїм батьком Валеріаном на рейнському кордоні, високо оцінив ефективність кінноти в сучасних йому бойових реаліях². Існує думка, що первинні спроби створення Галлієном мобільної армії слід відносити ще до 255 року, тобто до часу боротьби з навалою аламанів³. Проте вже більш-менш точно зрозуміло, що з 259 року базою корпусу став Медіоланум⁴. Завдання, яке переслідував імператор, визначається повідомленням Зосима, який говорить про потребу захисту італійських земель від посягань Постума⁵, що цілком корелюється з місцем дислокації армії в Медіоланумі – воротами в Апеннінський півострів. О. В. Вус називає створення корпусу відповіддю на недавні вторгнення франків та аламанів у 50-х рр. III ст⁶. І хоч Галлієну і вдалося відкинути аламанів у 258 р. все ж ці прориви явно свідчили про небезпеку для самої колиски римської цивілізації. Величезний мобільний контингент також міг відігравати роль додаткового стратегічного резерву у запобіганні проривам варварів на германському лімесі і боротьбі з частими спробами узурпації влади в дунайських провінціях⁷.

Доречно вважати, що створення самостійно діючого корпусу повністю складеного з кавалерії пов'язане з утворенням піхотної армії, що також мала діяти на постійній основі. Єдність в управлінні такими специфічними для римлян загонами мало породжувати єдність у бою, яке раніше значно нівелювалося

¹ Зосим. I, 40. 1.

² Сергєєв І. П. Ук. соч. С. 60.

³ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 307.

⁴ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

⁵ Зосим. I, 40. 1.

⁶ Вус О. В. Ук. соч. С. 49.

⁷ Сергєєв І. П. Ук. соч. С. 60.

дробленням кавалерійських підрозділів на приписувані легіонам дрібні загони або розосереджені кінні вексиларії.

Тенденція до підвищення мобільності військ у пізній античності досить очевидна. Кавалерійські з'єднання, поза сумнівом, виграють в цьому плані у традиційної римської важкої піхоти. Отже, дії по розвитку цього роду військ можна визнати цілком розумними і закономірними. Однак цьому, начебто, твердому факту можна протиставити серйозні заперечення. Існує думка, що великі кавалерійські з'єднання тільки на порівняно коротких відстанях (приблизно до 4-х днів маршу) мають відчутну перевагу у швидкості пересування перед піхотними¹. Це пов'язано із не менш, а скоріш за все навіть більш складною, ніж у ситуації з піхотою процедурою фуражування та обслуговування військ під час маршу. Так, якщо піхотні частини потребують порівняно малого пайку фуражу на бойову одиницю, то у кавалерійських частинах окрім безпосередньо солдата треба кормити та обслуговувати його коня, та ще й загальний кінний резерв підрозділу. Якщо може здатися, що значний приріст швидкості можна досягти за рахунок великої кількості коней, то треба зазначити, що статус бойового або в'ючного коня має не аби яке значення у способі їх застосування і доречно вважати, що абсолютна більшість інвентарю та запасів на великі відстані як і раніше транспортувалася за допомогою в'ючного скоту, що має доволі обмежену швидкість пересування. Відповідно, на нашу думку, кавалерія не може розглядатися як серйозна перевага у стратегічній перспективі на великих відстанях. Однак все знову стає на свої місця якщо взяти до уваги досить обмежені території у розпорядженні Галлієна, а аналіз його військової діяльності вказує на те, що армія вела бойові дії в одному тому самому районі і не виводилася за її межі², що дозволяло у повній мірі використовувати переваги цього формування.

¹ Nicasie M. J. *Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the battle of Adrianople*. Amsterdam, 1998. P. 36–37.

² Глушанин Е. П. Военные реформы Диоклетиана и Константина // ВДИ, 1987. № 12. С. 58.

Це може створити враження, що корпус швидше грав роль надзвичайно великої тактичної одиниці, ніж стратегічного резерву, проте послідовники Галлієна не раз використовували кінноту даного корпусу у своїх походах до найбільш віддалених рубежів імперії. Так, відомо, що кіннота корпусу успішно проявляла себе у Скіфській війні Клавдія II Готського¹, а трохи пізніше йшла в авангарді військ Авреліана у вирішальній битві із Зенобією². Описана ситуація, на нашу думку, також прояснює мотиви Діоклетіана при розформуванні досліджуваного корпусу наприкінці III століття, коли імперія знову була єдина, відносно спокійна і потребувала рівномірного захисту своїх протяжних кордонів.

Ще одним важливим пунктом у доказовій базі представлення Галлієна як реформатора кінноти можна вважати факт прагнення цього правителя до активних дій щодо підвищення відданості потенційно створюваних ним формувань. Ґрунтуючись на нумізматичному матеріалі, ми можемо говорити про випуск золотих монет у 262–263 рр. у яких підкреслено фігурувала «*Fidei eqvitym*» (вірність вершників)³. Крім того, як нагороди кавалерійські офіцери могли отримувати золоті медальйони з написом «*Gallienus avg ob fidem reservatam*» (За збереження вірності імператору Галлієну)⁴. У найближчому майбутньому до подібних заходів вдавався і Авреліан, оскільки у Медіолані в 70-х рр. карбувалися монети з написом «*Virtus eqvit*» (відвага вершників)⁵. Ці обставини якнайкраще демонструють необхідність підтримки контингентом вершників верховної влади. На наш погляд, подібні кроки більш доречно робити щодо деякого військового формування, котре користується відомим рівнем самостійності і навіть представляє небезпеку для самого імператора. Під цей опис якраз ідеально підходить сконструйований нами образ новоствореного корпусу кавалерії і навпаки мало-ймовірно, що заклики до вірності могли бути

¹ Зосим. I, 43, 1, 2.

² Там же. I, 52, 2.

³ Hiernard J. Une source de l'histoire romaine: la monnaie impériale de Septime Sévère à Constantin // Pallas – Revue d'études antiques. L'Empire romain de 192 à 325. Toulouse, 1997. P. 105.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

спрямовані сукупності дрібних кавалерійських вексіяцій і загонів, приписаних до легіонів, до того ж розкиданих на величезних просторах Римської імперії. У зв'язку з цим ми змушені не погодитися з думкою деяких дослідників¹, які вважають, що Галлієн лише збільшив кількість кавалеристів у діючій армії, не створюючи при цьому ніяких великих сполучень.

Для утворення повної картини залишається лише відповісти на запитання – а чи справді згаданий начальник кінноти мав у підпорядкуванні настільки значний контингент, що був небезпечний для самого імператора? Відповідь на це питання виявляється очевидною під час аналізу наступних за заснуванням цієї посади подій без особливих труднощів. Безпосереднє командування армією в Медіоланумі до 268 року здійснював її співзасновник – Маній Ацілій Авреол. Він займав одну з найвищих і найважливіших посад на керівних сходах імперії. Є. П. Глушанін небезпідставно вбачає на цій посаді прямого попередника пізніх античних *magister equitum*². Ми навіть можемо стверджувати, що вже тоді його рівень повноважень перевершував такий у префектів преторія³, отже, його особистість повинна була схилятися лише перед імператорською владою. Судити про це ми можемо аналізуючи слова Зосима та виділяючи непрямі ознаки. Як стверджував античний автор: «Авреол керував усією кавалерією»⁴, що в майбутньому, як ми можемо знати, і дозволило йому без особливих труднощів здійснити спробу узурпування імператорської влади. Більше того, ми знаємо, що протягом наступних десятиліть ця посада ставала трампліном на імператорський престол для таких правителів, як Клавдій II Готський, Авреліан та Проб.

Фактичне формування корпусу могло відбуватися різними шляхами. У результаті піку сепаратизму кризи III століття та низки військово-політичних

¹ Цит. по Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене в 253 – 268 гг. н. э. (историографический обзор) // Древний мир: история и археология. Москва, 2020. С. 103.

² Цит. по Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

³ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

⁴ Зосим. I, 40. 1.

подій у розпорядженні Галлієна залишалися лише нечисленні області для потенційного набору боєздатних військ: Африка, невелика частина германських, балканські та придунайські провінції, з людських ресурсів яких і належало провести первинне формування корпусу. Судячи з усього, є незаперечним факт відокремлення від легіонів частини штатної та допоміжної кінноти за принципом вексіяцій та їх подальшої концентрації разом з деякою кількістю вже й так самостійних вексіяцій кавалерії. Такий висновок ґрунтується на звичності практики дроблення легіонів на вексіяції та нумізматичних матеріалах, які лише підтверджують наявність великої кількості таких у розпорядженні Галлієна¹. Д. Г. Волинкін на підставі аналізу *Scriptores Historiae Augustae* стверджує, що у формуванні кінних частин могли брати участь навіть різноманітні *gentiles nationes* та *numeri*². Проте в історіографії щодо вирішення цього неоднозначного питання існує й інша думка. Так, Е. Ріттерлінг стверджує, що у процесі формування корпусу не брали участі старі допоміжні частини³. Погодитися з ним навряд чи можливо за низкою практичних та економічних обставин, через що сьогодні ця думка вважається застарілою. Адже для рекрутування такого численного контингенту кавалерії були б потрібні колосальні фінансові та логістичні ресурси: солдата не можна назвати кавалеристом, поки він сам і його кінь не будуть навчені відповідним чином, що потребує колосальних витрат за часом і ресурсами. Галлієн, на очах якого виснажена імперія розривалася на частини не міг собі дозволити подібного марнотратства. У цій ситуації були конче потрібні вже навчені і загартовані військовими діями бійці.

Однак на відміну від радикального твердження Е. Ріттерлінга існує і компромісна думка, яка припускає, що на додаток до вже боєздатних вексіяцій відбулося рекрутування в Римській Африці, Іллірії та придунайських областях. Найбільш масовий призов, якщо все ж таки допускати наявність такого, стався

¹ Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии... С. 35.

² Волинкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

³ Ritterling E. Ibid. S. 345–346.

серед даорданців, далматів і паннонців¹. Така гіпотеза цілком припустима, якщо брати до уваги факт утворення досить відомого і ніколи не згадуваного раніше підрозділу із назвою етнічного характеру, яка навіть використовувалася як синонім назви усього корпусу цілком² – *equites Dalmatae*.

Слід сказати, що це формування не єдине мало претензії на етнічний характер у складі корпусу. Так, наприклад, мали місце у кінному резерві і маврські вершники, що були добре відомі римлянам на момент створення корпусу уже понад три сотні років³. Аналіз епіграфічних джерел вказує на службу маврських вершників як *auxilia*, *vexillationes*, *cohortes*, *alae* і навіть *pumeri*⁴, що додатково підтверджує прагнення Галлієна до використання вже існуючих підрозділів для формування нового швидше в ідейному плані корпусу.

Підсумовуючи, треба зазначити, що зростаюча потреба у мобільності зумовила виникнення численних кавалерійських контингентів – кінний воїн перестав сприйматися як щось чужорідне, невластиве та виняткове. Італійці все більше відходили на другий план: давно зникнувши з рядового складу в період, що вивчається їх витісняють і з командних постів. Провінціали беруть кермо влади імперією в свої руки. Спорядження місцевих типів стає буденністю навіть у елітарних частинах. Тяжка піхота з домінуючого в численності типу військ з часом перетворюється лише на ударний кулак. У свою чергу, легка піхота чисельно захоплює поле бою, а фізична і моральна підготовка залишає бажати кращого, що часто ставало причиною втечі військ з поля бою.

Тим паче цінним стає з'ясування причин виникнення та розвитку кавалерійських елементів у складі мобільного корпусу, якщо врахувати наведені хронологічні рамки, де зусилля з реформування армії Галлієном припадають на

¹ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

² Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

³ Там же. С. 100.

⁴ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена и их место в трансформации римской армии // Страны Средиземноморья в античную и средневековые эпохи. Проблемы социально-политической истории. Межвузовский сборник. Горький, 1985. С. 98.

найважчі для імперії роки, коли вірне рішення може сприяти виходу держави зі стану агонії, а будь-яке інше може поховати ідею імперії остаточно.

Статус Галлієна як значущого реформатора сьогодні у історіографії відповідного питання вже практично не піддається сумніву. У цілому реформи Галлієна зменшили організаційну напругу всередині римської армії шляхом підведення риси під накопиченими протягом останнього століття фактичними структурними змінами і умовами на межах імперії. Його дії щодо створення корпусу кавалерії значно збільшили гнучкість військової системи загалом і дозволили використовувати на полі бою значні сили кавалерії як єдиний ударний кулак.

Спроби збільшення значущості кінноти на полі бою і підвищення мобільності армії проводилися ще задовго до III століття, а безпосередньо перед Галлієном – Олександром Севером, а тому головною заслугою Галлієна доречніше вважати переорганізацію вже існуючих кавалеристів на однакові і більш централізовані вексилляції. Такий крок дозволив підвищити автономність кінноти і розширити коло потенціальних можливостей при збереженні старих без прив'язки до піхотних частин, а, отже, її мобільність, зручність в управлінні, специфічному обслуговуванні. Дії по формуванню корпусу кавалерії швидше за все не мали планомірного характеру, а були необхідною відповіддю на надскладну внутрішньо- і зовнішньополітичну обстановку, що змінювалася з безпрецедентною для римського усталеного світу швидкістю¹. Л. де Блуа навіть вважає, що це формування з самого початку задумувалося Галлієном як тимчасовий вихід із ситуації².

Зважаючи на все, ми вважаємо, що Галлієн не створював у цьому процесі з нуля принципово нових кавалерійських підрозділів, а поклався на вже існуючі резерви.

¹ Банников А. В. Позднеримская военная система: изменение традиционной структуры и выработка новых форм организации: Автореферат дис... доктора исторических наук. Санкт-Петербург, 2011. С. 28.

² Blois L. The Policy of the Emperor Gallienus. (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society.) Leiden, 1976. P. 27–29.

1.3. Склад корпусу: чисельність та підрозділи

Новостворений корпус, як можна було зрозуміти з попереднього параграфу, мав неоднорідну структуру, оскільки складався з багатьох різних частин як штатного, так і екстраординарного характеру. Різні етнічні групи вершників, типи кавалерії, методи навчання й різні території несення служби – усе це, можна припустити, завдавало істотні незручності при первинному формуванні корпусу кавалерії.

Реформатору Галлієну та його сподвижникам з цієї скликаної з усієї імперії строкатої маси належало створити єдине бойове з'єднання, яке могло б злагоджено діяти на полі бою і бути досить гнучким в управлінні, що аж ніяк не могло статися за короткий період часу: зведення та поповнення вимагало значного часу та організаційних ресурсів.

Перш ніж перейти безпосередньо до складу корпусу для розуміння загальної картини слід, наскільки це можливо з наявними джерелами, розкрити питання про загальні масштаби сформованої в середині III століття кінної армії.

Проблема чисельності корпусу кавалерії залишається для нас не вирішеною у будь-якому часовому проміжку його існування. На цей рахунок існує ряд різноманітних думок. Так, Ф. Сіднел у своїй порівняно недавній книзі «Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare» наводить цифру в 30 тисяч вершників¹, з якою досить важко погодитись. Нажаль, автор не вказує метод обчислення, яким користувався, проте ця цифра повністю збігається з чисельністю армії узурпатора Макріана, який мав бій із військами командира кінного корпусу Авреола. Д. Г. Волинкін вважає, що Ф. Сіднел просто взяв число у 30 тисяч згадуваних у джерелі² та вирішив, що Авреол мав приблизно таку ж кількість

¹ Sidnell Ph. Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare. London, 2006. P. 280–281.

² Требеллий Поллион. Двое Галлиенов, II, 6.

бійців¹. Цікаво, що при вивченні цього ж часового проміжку тільки в іншому розділі, як вважається цього ж автора, можна знайти чисельність війська Макріана вже в 45 тисяч воїнів², що робить наведене Ф. Сіднелом число ще більш безпідставним. Крім того, невідомо чому всі війська Авреола мали складатися з однієї тільки кавалерії, якщо ми знаємо про верховенство узурпатора над усіма іллірійськими військами³, більшість яких, поза сумнівом, складалася з піхотних частин.

Вітчизняним представником іншої, що домінує на даний момент, точки зору є А. В. Банніков, який стверджує, що корпус створений Галлієном за визначенням не міг бути надто великим. На неможливість створення посправжньому великого з'єднання впливали багато факторів: у тодішніх реаліях Галлієн просто не мав можливості рекрутувати велику кількість новобранців для служби в кавалерії через тяжке фінансове становище і дуже обмежені території доступні для набору військ. Навіть рекрутів, яких вдалося б найняти, треба було б довго і витратно навчати⁴. Як виходить із попереднього пункту даної роботи – Галлієн чудово усвідомлював ситуацію в якій відбувалося реформування, і, як наслідок, корпус був у більшості своїй саме зведеним формуванням.

Враховуючи все сказане, слід погодитися з думкою про не таку велику чисельність новоствореного корпусу кавалерії. У контексті цього твердження слід звернутися до порівняно детальних підрахунків П. Д. Бріттона, який ґрунтуючись на думці про те, що адекватною чисельністю прикордонної кінної вексіяції було від 100 до 200 вершників, а також припущень про інші формування, стверджує, що в результаті загальна кількість зібраних докупи кавалеристів могла становити приблизно від 10 000 до 15 000⁵. У свою чергу, Д. Г. Волинкін стверджує, що максимально можливе число сконцентрованих

¹ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 103.

² Требеллий Поллион. Тридцать тиранов, XII, 13.

³ Там же. XI, 1.

⁴ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 308.

⁵ Britton, P. D. The military and administrative reforms of the emperor Gallienus. Durham, 1981. P. 44–45.

наприкінці 250-х років, як піхотних, так і кінних вексиліцій з 18 все ще вірних Галлієну легіонів становило приблизно від 9000 до 11000 чоловік¹. Часткове підтвердження цієї оцінки можна знайти у словах Зонари. Історик розповідає, що під час вторгнення аламанів до Північної Італії Галлієн зустрів їхнє військо при Медіоланумі з 10 000 воїнів². При врахуванні факту, що в ті самі 10 000 воїнів входила і піхота варто визнати, що на момент битви в 259 р. кінна частина мобільної армії Галлієна була значно меншою за представлені вище цифри.

Існують переконливі свідчення активного поповнення Галлієном своєї мобільної армії протягом правління³. Швидше за все, після створення корпусу кавалерія активно продовжувала зводитися в нього, а нові рекрути тепер посилялися відразу в кінні вексиліції корпусу, замість легіонів до яких вони раніше були приписані. На нашу думку, на початковому етапі створення мобільної армії кавалерія в ній налічувала лише кілька тисяч воїнів, однак оскільки задум мобільного корпусу з часом не зник його чисельність поступово зростала. Якщо ми візьмемо як умовну контрольну точку останній рік життя Галлієна – 268, то, на наш погляд, чисельність мобільного кавалерійського корпусу на цей момент не перевищувала 10 000, а, швидше за все, була дещо нижчою за наведену цифру. Чисельність окремих контингентів у складі корпусу залишається для нас абсолютно невідомою через відсутність джерел для прояснення цього питання.

Ядром центрального кавалерійського резерву стала кіннота германських легіонів⁴. Цей факт не викликає сьогодні сумнівів. Однак крім неї на теренах імперії існував ряд інших контингентів кінноти. Як вважається, на перших етапах формування корпусу ще під час правління Галлієна в нього також були включені *equites Dalmatae, Mauri, Osroeni, Stablesiani* і, швидше за все, *Scutarii*⁵.

¹ Волынкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии императора Галлиена в 260–268 гг. // Исторический журнал: научные исследования: электрон. науч. журн. 2021. №3. С. 20.

² Ioannis Zonarae. Epitome Historiarum, XII, 24 / Ed. L. Dindorfi. Lipsiae, 1870. Vol. 3.

³ Волынкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии... С. 21–23.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 60.

⁵ Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э... С. 308.

Equites Dalmatae, напевно що, займали особливе місце у складі кавалерійського резерву, оскільки це найменування іноді застосовували і як узагальнююче для всього корпусу¹. Ф. Альтхайм припустив, що ідейними попередниками «галієнівської» далматської кінноти були вершники *cohors III Dalmatarum*². Першу згадку саме про далматську кінноту ми можемо знайти у тексті Зосима де він визначає дії Авреола від 268 року: «Безпосереднього виконавця [вбивства] знайшли серед командирів військ далматинської кінноти, яким Марциан і доручив операцію. Ця людина встала біля Галлієна на обіді і оголосила, що якісь розвідники принесли повідомлення про те, що Авреол зі своєю армією вже наближається. Ці новини привели Галлієна в такий жах, що він відвернувся від свого війська, сів на коня і, наказавши воїнам слідувати за собою, кинувся геть, навіть не чекаючи своїх охоронців. Побачивши його таким беззахисним, центуріон убиває його»³. З наведених, на перший погляд, скупих згадок можна отримати деяку кількість корисної інформації – насамперед, факт присутності далматських контингентів не у місці свого безпосереднього розквартирування, а в армії імператора, яка прямувала до Італії для упокорення узурпатора Авреола зі скіфської війни. Ця обставина вказує на активне використання новоствореної мобільної армії у широкомасштабних війнах. Далі слід звернути увагу на природу такого явища, як змова з метою вбивства свого військового ватажка – характерною його рисою є невелике, а у складі цілої армії – нікчемне число посвячених. Як здається, у реаліях досліджуваного часового проміжку було неможливо включити до числа змовників навіть скільки-небудь відчутну частину офіцерського складу, оскільки небезпека викриття різко зросла б. Тому діяльна приналежність до змови одного з офіцерів далматів цілком може свідчити про значну питому вагу контингенту далматів у складі кінного війська імператора або ж про відчутний авторитет його представників, один з яких знаходився поблизу імператора під час трапези.

¹ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

² Цит. по там же.

³ Зосим. I, 40. 2, 3.

Етимологія найменування далматських вершників та їх етно-соціальний склад у II половині III століття залишається дискусійним питанням. Назва цієї групи вершників походить від найменування однієї з римських провінцій – Далмації. Ця порівняно невелика, проте, як показав досвід майбутнього століття, що має відчутний військовий потенціал¹, територія стала батьківщиною далматських вершників. Ф. Альтхайм, до всього іншого, виправдовує це географічними умовами: великі пасовища та сприятливий клімат Далмації добре підходили для розведення коней². На спосіб формування із мешканців цієї провінції кавалерійських частин існує кілька різних думок. Одні дослідники просувають думку про рекрутування новобранців із сільської місцевості та ветеранів у Далмації, а також, частково, Панонії, які, на їхню думку, були багаті на людські та матеріальні ресурси³. Однак у цієї позиції існують і противники. М. Спейдель, наприклад, скептично оцінює цю теорію і зауважує, що якби в Далмації дійсно було так багато підходящих для набору в кінноту людей, то їх використовували б і раніше⁴. Він також стверджує, що термін «*equites Dalmatae*» доречно застосовувати до вершників, набраних із розквартированих у цьому регіоні легіонів, вексіяцій тощо⁵. Нарешті, існує думка, що ці фактори могли бути поєднані у процесі концентрації за етнічною ознакою далматів в один підрозділ як представників найбільш значущого центру рекрутування на момент правління Галлієна⁶. На наш погляд, найбільш розумним було б вважати, що спочатку відокремлена легіонна кіннота і вексіяції з території Далмації, які тоді поповнювали особовий склад за рахунок свого розквартирування, були поєднані в одне формування у складі корпусу за територіальним принципом. У свою чергу, їх тривалий активний бойовий шлях говорить про відсутність будь-якого суттєвого та постійного зв'язку з Далмацією. На життєздатність такої теорії

¹ Банников А. В. Вегетий о системе комплектования... С. 258.

² Altheim F. Ibid. S. 146.

³ Alföldi A. Ibid. S. 403.

⁴ Speidel M. Stablesiani... S. 225–226.

⁵ Ibid. S. 226.

⁶ Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии... С. 38.

значно впливає факт існування набагато краще вивчених *equites Mauri*, які мали таку назву виключно через місце їхнього початкового формування і ніяк не могли складатися виключно з одних маврів¹. Однак цілком можливо, що коли невдовзі виникла потреба у заміні кадрів та наступності традицій Далмація могла стати місцем набору та початкового навчання новобранців, що обумовлюється формуванням мілітаристських традицій, які дозволять розраховувати на цей воєнізований регіон у непростому IV столітті².

Ситуація з *equites Mauri* є набагато більш зрозумілою. "Mauri" – латинське позначення берберського населення Мавританії, яке, як показала історія, було досить войовничим. Кіннота маврів традиційно була дуже легкою кавалерією: їх спорядження включало обладунки, а зброя складалася з легких круглих щитів, зброї ближнього бою і дротиків для метання. Тактика цих вершників полягала у дуже енергійних діях з швидких атак, використання метальної зброї та відходів для повторного наступу³.

Кінні допоміжні підрозділи з маврів використовувалися римлянами уже після закінчення Пунічних воєн і далі ця традиція тривала. Починаючи з II століття і до створення корпусу контингенти маврської кінноти постійно перебували у складі діючих армій та брали активну участь у бойових діях⁴. Ще Олександр Север створив на їхній основі організовані підрозділи східного типу. Очевидно, що їхня кількість була невеликою, вони не мали постійних баз і перекидалися на різні театри бойових дій при необхідності⁵. У розпорядженні в Галлієна маврські вершники виявилися лише з волі випадку, так як Олександр Север привів деяку їхню кількість на германський лімес, де вони залишалися аж до середини III століття⁶. Дані епіграфіки, наведені Є. П. Глушаніним, свідчать про службу маврської кінноти як у регулярних, так і в надштатних невеликих

¹ Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² McNab. Ibid. С. Р. 260.

³ Speidel M. P. Mauri equites... Р. 122–126.

⁴ Геродиан. III. 3, 4–5, III, 15, 1; Зосим. I. 15–20; Кассий Дион Коккеян. LXXVII. 3, 2.

⁵ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

⁶ Southern P. Ibid. P. 125.

підрозділах, розкиданих на просторах імперії¹. Цей факт говорить про роз'єднаність цих контингентів до моменту їх зведення в корпус Галлієном, що, безумовно, мало позитивно позначитися на їх боєздатності як тактичної одиниці на полі бою.

Досі невідомо, чи була до моменту правління Галлієна «маврська кіннота» маврською в етнічному аспекті цього питання. Цілком імовірно, що, як і у випадку з далматською кавалерією, у маврські підрозділи набирали воїнів без прив'язки до етнічної приналежності та навчали певного типу ведення бою, який і відповідав назві підрозділу. Римські військові були схильні переймати тактику маврів навіть у II столітті, коли вплив військових традицій був значно сильнішим, ніж у середині III. На підтвердження цього можна навести виявлений в Панонії надгробок кавалериста II століття, де він зображений з круглим маленьким щитом, що тримає в руках, і зі зв'язкою дротиків². Достовірно відомо, що в IV столітті маври були вже не єдиними «маврами» в контексті манери ведення бою: їхня тактика була прийнята багатьма римськими підрозділами як частина зростаючої спеціалізації в бойових прийомах³. У ситуації кризи вкрай малоймовірно, що східну кінноту в Європі могли поповнювати за рахунок безпосередньо маврів. Набагато реалістичніше припустити ситуацію, де чисельність цих підрозділів підтримувалася набором рекрутів біля їх місця розквартирування і подальшого навчання східній манері бою.

Equites Osroeni багато поєднує з вищеописаними *equites Mauri*. Вершники Осроєни також були відомі римлянам задовго до утворення мобільної армії як допоміжні кінні війська. Ця кавалерія теж була приведена в Європу ще Олександром Севером, де й залишалася аж до досліджуваного реформування⁴. Нажаль, історію цього підрозділу після прибуття на Північ не задокументовано. Цілком розумно вважати, що, як і у випадку з кіннотою маврів, логістика

¹ Цит. по Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² Speidel M. P. *Mauri equites*... P. 125.

³ Ibid. P. 126.

⁴ Southern P. Ibid. P. 125.

розколотої імперії не дозволяла поповнювати ряди воїнів відповідно до їхнього етнічного статусу і доводилося вести набір на територіях безпосереднього розквартирування. На наш погляд, подібні тенденції є одним із важливих відправних пунктів у розвитку пізньої римської військової системи як набору різних тактичних спеціалізацій.

Equites Osroeni були легкими кінними лучниками родом з верхів'я Месопотамії. На відміну від далматських і мавританських вершників ми не знаходимо згадок про них у *Notitia dignitatum*, в якій ми маємо можливість знаходити залишкові сліди колись великих підрозділів. Швидше за все вершники Осроєни пішли відмінним від інших спочатку етнічних підрозділів шляхом – вони втратили навіть у вигляді данини традиції своє етнічне найменування і, вочевидь, увійшли до складу загальних підрозділів *equites sagittarii* або *Mauri*.

Про походження *equites Scutarii* відомо дуже мало. Ми не знаходимо згадок про них у джерелах аж до II пол. III століття. Таке датування підштовхує до думки, що ці підрозділи були створені в широкому часовому проміжку від Галлієна до Діоклетіана в контексті масштабної реорганізації кавалерії, розпочатої при Галлієні¹. Однак ще Р. Гроссе в 1920 році висунув думку про нерозривність формування кавалерійського резерву і даного формування². На думку Р. Гроссе, Галлієн сформував контингент skutariїв з простих турм легіонної кінноти, змінивши спорядження і, відповідно, тонкощі їхнього навчання³. Поставити крапку у цьому питанні поки що неможливо, проте залишається незаперечним факт створення вершників-скутаріїв для впровадження у загальний кавалерійський корпус.

Нажаль, інформація про їх спорядження, зовнішній вигляд або специфічні методи дій на полі бою в джерелах або археології стосовно до III століття відсутня, проте промовиста назва підрозділу говорить сама за себе. *Equites*

¹ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 98.

² Grosse R. Ibid. S. 16–17.

³ Ibid.

Scutarii – важко озброєні вершники¹, що використовують як свою особливість великі овальні щити, традиційно звані у римлян терміном «scutum».

Про виникнення equites Stablesiani відомо не дуже багато, проте деякі непрямі свідчення ми все ж таки можемо отримати. Оскільки згадуваний раніше начальник кінноти Авреол носив титул керуючого імператорськими стайнями – «stabulensis» М. Спейдель висунув загальноприйнятту сьогодні теорію згідно з якою equites Stablesiani отримали найменування на честь цього титулу². За твердженням Д. Хоффмана, цей тип кавалерії, здебільшого, був рекрутований з конюхів, які перебували при загонах інших видів кавалерії Галлієна³, що, на наш погляд, було б цілком виправданим рішенням у непростому становищі, в якому знаходився Галлієн. Конюхи за специфікою свого роду занять зобов'язані вміти поводитися з кінями на досить високому рівні і, відповідно, на їх перетворення на повноцінних кавалеристів довелося б витратити не таку велику кількість часу та ресурсів як на стандартних новобранців, що було катастрофічно важливе у тій військово-політичній обстановці. Доповнити цю теорію можна твердженням Паркера щодо визначення регіону набору – він стверджує, що на основі початкового розташування кінного корпусу територією набору конюхів була виключно Північна Італія⁴. У Notitia Dignitatum лише 3 з 15 таких підрозділів знаходилися на території східних провінцій. Це може вказувати на те, що під час їхнього створення Пальмірське царство було відокремлене від основної частини Імперії, з чого Є. П. Глушанін зробив висновок про те, що часом створення equites Stablesiani можна з упевненістю назвати період правління Галлієна⁵.

Сформувати досить елітний підрозділ важкої кавалерії з одних конюхів навряд чи було б можливим. Для цього типу кавалерії, на наш погляд, була потрібна деяка кількість вже навчених військових, які стали б ядром

¹ Macdowall S. Ibid. P. 4.

² Speidel M. Guards of the Roman Armies. Bonn, 1978. P. 673–690.

³ Hoffmann D. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf, 1969–1970. Vol. 1. S. 251–252.

⁴ Parker. The Legions of Diocletian and Constantine // Journal of Roman Studies. 1933. Vol.12. P. 178.

⁵ Глушанін Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 99.

новоствореного підрозділу. Щодо цього існує ряд припущень. Під час реформ Галлієна сенатські провінції було скасовано. У той же час, загони охоронців намісників цих провінцій переходили до підпорядкування центрального апарату, яке цілком могло використовувати їх для створення підрозділів *equites Stablesiani*¹. Також залишається незрозумілою історія особистого імператорського ескорту *equites singulares Augusti*. Згадка про цей підрозділ зникає з джерел практично одночасно зі зникненням кінних гвардій намісників провінцій. На думку М. Спейделя *equites singulares Augusti* також могли послужити ядром для формування *equites Stablesiani*².

Стосовно не всіх підрозділів ми можемо з упевненістю сказати, що вони були включені до складу корпусу при його формуванні або хоча б до кінця правління Галлієна. Деякі частини були утворені в наступні десятиліття ідейними послідовниками Галлієна та використовувалися у складі кавалерійського корпусу на рівні з вищеописаними формуваннями.

Найменування *equites Promoti* починає використовуватися в описах військових дій істориками багатьом пізніше середини III століття. На даний момент через відсутність адекватної альтернативи домінує теорія, висловлена Паркером ще в 1933 році про створення цього формування Авреліаном³.

Назва нового контингенту вершників походить від поширеного ще період Принципату дієслова «*promovere*» – підвищувати у ранзі. Відповідно, доречно вважати, що спочатку це були старослужбовці, яким підвищили платню і перевели до більш престижного підрозділу⁴. На думку Є. П. Глушаніна, ці підвищені солдати були ніким іншим як легіонною кіннотою⁵. Звичайно, не варто думати, що було зібрано кінних ветеранів з усіх легіонів. Відділення найбільш досвідчених бійців могло пройти безболісно для системи, якщо

¹ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 99.

² Цит. по Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

³ Parker. Ibid. P. 79.

⁴ Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 101.

⁵ Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена... С. 98.

відділена буде тільки частина з них¹. Виходячи з цього ми можемо також зробити висновок, що їхня кількість не могла бути надто великою і зрівнятися з далматськими або маврськими вершниками.

У формуванні корпусу, швидше за все, брали участь різні формування *gentiles nationes* і *numeri*², що стає ясно зі згадки у *Scriptores Historiae Augustae* їх драконів на святі деценалій при Галлієні³. На жаль, якихось конкретних даних щодо цих допоміжних частин у нас немає.

У кавалерійську армію Галлієном та його ідейними послідовниками було включено велику кількість як найрізноманітніших старих допоміжних частин кінноти, так і новостворених підрозділів. Ядром корпусу стала кіннота германських легіонів у вигляді вексіяцій, до яких згодом були приєднані давно відомі римлянам маврські вершники, кіннота Осроєни, а також різні кінні загони нумерів та «варварських» народів. До того ж різними шляхами були сформовані підрозділи далматських вершників, skutarii, stabilesiani і промотів. Ці активні дії з рекрутування та переорганізації дозволили зібрати воєдино римським імператорам великі сили кінноти, використавши при цьому, імовірно, практично всі можливі ресурси.

Підбиваючи підсумки до першого розділу необхідно підкреслити, що реформи Галлієна припали на пік всеосяжної та руйнівної кризи III століття. Народи на кордонах імперії поступово переходили від більш примітивних форм суспільно-економічного устрою до досконаліших і небезпечніших для конвульсуючого апарату верховної влади в Римській державі. І оскільки в ці десятиліття вирішувалася доля імперії римська армія мала зазнавати разючих змін. Маркерами змін армії у III столітті можна вважати: повсюдну провінціалізацію, активну варваризацію, зростаючу корпоративність

¹ Esposito G. Ibid. P. 79.

² Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене... С. 102.

³ Требеллий Поллион. Двое Галлиенов, VIII, 6.

військового стану, його вірність локальним ватажкам, падіння дисципліни, зміни у побуті, спорядженні та способах військової організації на всіх рівнях. Саме в цих стрімких умовах Галлієну, чий статус значущого реформатора сьогодні практично не заперечується, і довелося проводити зміни.

Підсумовуючи причини створення конкретно мобільного корпусу кавалерії слід виділити такі: підвищений попит на мобільність армій, криза класичної важкої піхоти та підвищення значущості кінноти на полі бою, потреба у захисті Італії та паралельне створення мобільної піхотної армії.

Спроби підвищити мобільність армії та збільшити кількість кінноти позначалися і багатьом раніше. Головною ж заслугою Галлієна доречно вважати переорганізацію, здебільшого, вже наявної кінноти в однакові підрозділи – вексиларії та їхню концентрацію в кавалерійському резерві. У новостворених підрозділів підвищилася автономність, зручність в управлінні, постачанні та з'явилася єдність у бою. Зважаючи на все, дії Галлієна по зведенню підрозділів не мали планомірного характеру, а були лише необхідними в даний момент часу в тій військово-політичній обстановці, що так швидко змінювалася.

Галлієн практично не створював нових контингентів з нуля. Це, швидше за все, свідчить про крайнє виснаження наявних ресурсів. У другій половині III століття в римській армії вже був чіткий поділ кінноти за підрозділами і типами – у порівнянні з попередніми періодами значно підвищився рівень спеціалізації.

Чисельність новоствореного корпусу була максимально збільшена за рахунок як старих частин легіонної та допоміжної кінноти, так і за рахунок сформованих протягом II пол. III століття підрозділів. З упевненістю можна стверджувати, що до складу кавалерійської армії Галлієна входили наступні підрозділи: *equites Dalmatae*, *equites Mauri*, *equites Osroeni*, *equites Stablesiani*, *equites Scutarii*, *equites Promoti*, а також *gentiles nationes* та *numeri*. Незважаючи на такий перелік чисельність корпусу в цілому, судячи з усього, не перевищувала позначки в 10 000 солдатів на будь-який момент часу II пол. III століття.

Кількість вершників з утворення цього стратегічного резерву періодично зростала за рахунок використання всіх можливих джерел поповнення.

Загалом, своїми діями з реформування кінноти імператор Галлієн підвів межу під неабиякою кількістю внутрішніх потреб військової системи. Ці перетворення стали причиною і базою для подальших ще радикальніших переорганізацій римської армії в епоху Діоклетіана і Костянтина.

РОЗДІЛ 2. ПОДАЛЬША ДОЛЯ «ЕТНІЧНИХ» ПІДРОЗДІЛІВ КАВАЛЕРІЙСЬКОГО КОРПУСУ

У формуванні кавалерійського корпусу приймала участь деяка кількість різноманітних кавалерійських підрозділів. Серед них можна виокремити два типи кавалерії, що мали явно етнічні назви. Етнічні найменування таких підрозділів формують особливе уявлення про їх походження та саму сутність як військових формувань. Існування цих контингентів із збереженням найменувань напротязі досить довгого та складного проміжку часу викликає ряд питань до етнічної, тактичної та деяких інших складових їхньої служби у римській армії.

2.1. Роль реформ Діоклетіана та Константина

Друга половина III – початок IV століття є вирішальним часом для Римської держави. Сьогодні уже неможливо заперечувати, що саме тоді було закладено основи управління властиві періоду Пізньої імперії, які багато в чому і визначили її історичний шлях. Для розуміння метаморфоз армійської системи та місця у ній досліджуваних підрозділів далматської та маврської кавалерії необхідне уявлення про політичний контекст епохи, а саме про сходження на престол Діоклетіана, а потім і Константина з їх радикальним реформуванням державних, та особливо військових структур.

Після смерті Галлієна, що була узята нами у попередньому розділі в якості умовної хронологічної точки, на престолі певний час встигли побувати наступні правителі: Клавдій, Квінтілл, Авреліан, Тацит, Флоріан, Проб і, нарешті, Кар. Деякі з них спромоглися чи, якщо більш коректно зазначити у контексті кризи III століття, встигли втілити ряд військових операцій. Це значно покращило

внутрішньополітичну ситуацію в імперії, що, у свою чергу, дало підґрунтя для проведених у наступних десятиліттях реформ.

У 284 році після взяття Ктесифона та успішної переправи через Тигр імператор Кар раптово помер у своєму наметі при сумнівних обставинах¹. За традицією, сини Кара були оголошені наступниками влади: Нумеріан, який брав участь у поході батька, став правителем Сходу, а його брат Карін – володарем Заходу. Однак правління Нумеріана не можна назвати довгим та плідним: він загинув чи то від хвороби, чи то від підступів префекта преторіанців Аррія Апра, навіть не повернувшись з того самого походу, де помер його батько. Незабаром, за тогочасною нормою, солдати східної армії оголосили своїм імператором Діоклетіана. Карін продовжував панувати в Західній частині імперії і, що було цілком закономірно, виступив проти проголошеного армією правителя, але вже незабаром зазнав поразки в Мезії².

Сходження на престол Діоклетіана поклало край політичній кризі і знову об'єднало імперію³. Його правління, як вважається, заклало принципово новий етап у римській історії та завершило кризу III століття, що тривала десятиліттями⁴. Радикальне реформування державного управління та армійської структури розділило історію Римської імперії на «до» та «після»⁵.

Першочергове значення має реформа інституту верховної влади. Діоклетіан юридично закріпив за собою абсолютну верховну владу і став називатися «dominus». Однак варто зазначити, що багато дослідників вважають закономірним говорити про перехід до абсолютистської форми влади лише за правління Константина⁶.

¹ Флавий Вописк. Кар, Карин и Нумериан, VIII, 2, 5–7 / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва, 1992.

² Там же, XVIII, 2.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 250.

⁴ Сергеев И. П. Ук. соч. С. 162–163.

⁵ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 12.

⁶ Arnheim M. The senatorial aristocracy in the Later Roman Empire. Oxford, 1972. P. 3–4.

Крім створення доміанату, за Діоклетіана була сформована тетрархія. Ще в 285 році імператор призначив свого улюбленого полководця Максиміана підопічним співправителем (цезарем), а незабаром і повноцінним співправителем на Заході (августом). Так утворилася діархія. Проте вже в 293 році приймається рішення про необхідність у більшій спеціалізації влади, де двоє августів будуть головувати над двома цезарями, які, у свою чергу, присвятять себе захисту імперії від внутрішніх та зовнішніх загроз, що, втім, не заперечувало можливості августів взяти військове управління у свої руки¹.

Адміністративна реформа у цікавих для нас аспектах полягає в переорганізації провінцій, а, відповідно, і військового командування на місцях. Як зазначає І. О. Князький, провінційна карта була перекроєна під впливом соціально-економічних змін, які відбулися в Римській імперії в останній чверті III століття та через невідповідність військово-стратегічній ситуації: сильно збільшилося значення прирейнських та придунайських прикордонних провінцій, а також римських володінь, прилеглих до перського кордону через зростання «варварського» та східного тиску². Відображенням значущості військово-стратегічного фактору на момент кінця III століття можна вважати і вибір Діоклетіаном своєї резиденції – Нікомедії. Буде доречним зазначити, що такий крок багато в чому був обумовлений близькістю до найбільш загрозливих областей – Дунайського регіону та Сирії. Подібна точка зору підтримується багатьма дослідниками, у тому числі і згаданим І. О. Князьким³. Так, за правління Діоклетіана територія була поділена на 12 діоцезів – великих провінційних об'єднань. А потім шляхом дроблення старих провінцій він довів кількість нових до ста однієї.

У кожній новоствореній провінції для того, щоб мінімізувати сепаратистський потенціал було введено розділення влади – призначалися магістрати відповідальні за повноту цивільної влади та окремо ставилися

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 10.

² Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург, 2010. С. 56–57.

³ Там же. С. 57.

воєначальники. У результаті вертикаль військової влади була побудована наступним чином: домінус – префекти преторія – вікарії діоцезів – провінційні дуки. На наш погляд, подібний адміністративний поділ та устрій військового управління цілком відповідав викликам часу, що підтвердив наступний порівняно спокійний період.

Нарешті, важлива реформа була проведена у зв'язку з кризою старої системи постачання новобранців на добровільно-примусових засадах. Криза остаточно підірвала моральні аспекти служби¹. Вона здавалася провінціалам все більш небезпечною та невинуватою² та навіть додаткові матеріальні стимули не змогли це компенсувати. Щоб виправити ситуацію з нестачею новобранців при Діоклетіані були запроваджені нові принципи примусового набору та найму. Відтепер великі землевласники були зобов'язані постачати рекрутів у пропорційній до розміру свого земельного володіння кількості або замінювати цю повинність грошовим еквівалентом, який встановлювала держава. Дрібні фермери були об'єднані в спеціальні громади для колективного надання рекруту або виплати податку на його найм. Разом із цим продовжувався активний набір на службу федератів³. «Нова форма рекрутських наборів стала безпосереднім висловлюванням нових суспільно-політичних умов», – так говорив про це Г. Дельбрюк⁴, зі словами якого важко не погодитись. Нарешті, Діоклетіан розгорнув масштабне військово-будівництво: «[Діоклетіан] зміцнив усі кордони імперії фортецями, гарнізонами та вежами. І коли армія повністю була розміщена там, доступ варварам на римську територію було закрито, тому що скрізь вони зустрічали війська, готові зустріти їх тиск»⁵.

Спираючись на перераховані вище реформи, можна зробити кілька висновків на рахунок виправданості рішення про розформування мобільного

¹ См. Махлаюк А. В. Ук. соч.

² Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 12.

³ Дьяконов И. М., Неронова В. Д., Свенцицкая И. С. История Древнего мира. Упадок древних обществ. Москва, 1989. Т. 3. С. 306.

⁴ Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 171.

⁵ Зосим. II, 34, 1–2.

корпусу. Перш за все, новий правитель прагнув утримати політичну стабільність, а мобільний корпус вже не раз проявляв себе як самостійний рушій політичних змін. Так, взявши активну участь у вбивстві Галлієна і обранні Проба це надмірно велике відчужене від безпосереднього імператорського управління єдине армійське формування цілком могло стати джерелом бунтівних настроїв. Зокрема, якщо враховувати величезний вплив командувача цієї армії¹. З іншого боку, поділ корпусу на вексилляції можна пов'язати із загальною стабілізацією як внутрішньо-, так і зовнішньополітичної ситуації. На момент правління Діоклетіана єдине мобільне військо перестало бути настільки актуальним і більшого значення набула проблема надійного утримання кордонів². Це підтверджується, зокрема, і згаданими масштабними фортифікаційними роботами на римському лімесі. Зміцнення рубежів імперії вимагало значної кількості воїнів у прикордонних провінціях, що виправдовує дроблення і розподіл особового складу корпусу по прикордонних областях. Підсумовуючи перелічені чинники можна припустити, що розформування створеної Галлієном армії, було цілком закономірним та виправданим кроком. Варто також згадати думку Пітера Коннолі, який припускає, що у баченні Діоклетіана окремі від легіонів частини не були самостійними бойовими одиницями і за першої нагоди він намагався розмістити їх разом на кордоні³.

У будь-якому випадку, до кінця III століття мобільний корпус кавалерії припинив своє існування як окреме регулярне з'єднання, він був розділений на окремі вексилляції, і ніхто ніколи більше не відновлював його в колишньому вигляді⁴.

Після того як у 305 році Діоклетіан зрікся престолу починається чергова громадянська війна. Переможцем із неї у 306 році виходить Константин. Цей

¹ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

² Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 76.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 251.

⁴ Вус О. В. Ук. соч. С. 51.

імператор заявив себе як продовжувач багатьох реформ Діоклетіана, однак із суттєвими доповненнями.

У адміністративному реформуванні Константин продовжив лінію свого попередника і додатково розділив імперію на 4 префектури задля більш зручного управління. До того ж, при ньому військова влада остаточно відокремила від цивільної шляхом створення посад «*magister militum praesentalis*» і «*magistri militum*», перший з яких мав вищу військову владу в імперії після домінусу, а другий став керуючими кіннотою і піхотою в кожній з префектур. Таким чином, під час правління Константина I вертикаль військового управління стала виглядати так: домініус – придворний магістр армії – магістри піхоти та кінноти – провінційні дуки.

На період правління Константина також припадає запровадження спадкової військової служби – діти ветеранів у віці 16 років були зобов'язані з'явитися до відповідних чиновників¹. Зрештою, саме Константину приписують створення принципово нової армійської структури, яка проіснувала до повної її атрофії у V ст. Однак, на наш погляд, було б неправильним назвати Константина ідейним творцем даної системи, хоча б тому, що ми можемо спостерігати плавний процес фактичного переходу до такої на протязі усієї другої половини III століття. Таку думку висловлює і В. І. Холмогоров: «Реформа Діоклетіана невіддільна від реформи Константина. Обидва імператори у своїй військово-реформаторській діяльності ставили перед собою одне завдання, те саме, вирішити яке намагалися вже Галлієн і Авреліан – завдання по створенню сильної і рухливої польової армії, що зможе стати ядром римських збройних сил. Внаслідок діоклетіаново-константинівської військової реформи процес створення такої армії було завершено»². Таким чином, набагато доречніше було б віддати Константину першість в остаточному оформленні, забезпеченні

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 61.

² Цит. по: Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеимперской военной организации... С. 534.

життєздатності системи та завершенні її формування, ніж приписувати йому геній її створення.

Викладені сумніви анітрохи не дивні, адже метаморфози римської армії кінця III – початку IV століть навіть на сьогоднішній день залишаються складною та вкрай погано вивченою темою. Заглиблюватися в її специфіку у цій роботі нам видається недоречним через нерозвиненість термінологічного апарату теми, велику кількість суперечок і ризику забратися в спекулятивні роздуми, оскільки джерела по цьому питанню вкрай дискусійні. Тим не менш, для вибудовування повноцінної картини досліджуваної теми без даного аспекту обійтися неможливо, тому виправданим буде короткий виклад найбільш традиційного погляду на формування та влаштування пізньої римської армії після реформ Константина з акцентом на місце в цій системі цікавої нам кавалерії.

Вперше чіткий поділ армії на привілейовані та рядові частини засвідчено указом Константина від 325 року¹. Привілейовані підрозділи входили до окремої імператорської мобільної армії та називалися «*comitatus*». У свою чергу, рядові частини, що дислокувалися в прикордонних областях і гарнізонах, іменувалися «*limitanei*» (захисники сухопутного лімесу) та «*ripensis*» (захисники водних кордонів). Кавалерійські підрозділи у великих кількостях входили як до складу комітату, так і прикордонних частин.

Протягом усього IV століття головний комітат становив не більше 20–40 тисяч професійних солдатів під час великих військових операцій. Це підкріплює аналіз множинних літературних описів походів та компаній епохи Пізньої імперії². Навіть Веgeцій підтверджує це, говорячи про згубний вплив величини армії на її боєздатність, що, у свою чергу, цілком висловлює загальну концепцію ведення війни того періоду: «Якої величини воно [військо] має бути, це питання розбирається фахівцями з тактики... надто величезні війська занапастили себе

¹ Codex Theodosianus, VII, 20, 4 / edition by T. Mommsen and E. Meyer. Berlin, 1905.

² Банников А. В. Comitatuses, comitatus... С. 318–321.

швидше через свою власну чисельність, ніж унаслідок доблесті ворогів. Адже більша кількість піддається і більшим випадковостям...»¹.

Комітатенси становили супроводжуючий імператора у військових походах контингент. Г. Дельбрюк навіть порівнює відносини «*comitatus imperatorius*» та імператора з варварською дружиною та їхнім ватажком². Однак сьогодні вже не можна ототожнювати поняття комітату лише з однією польовою армією. Вочевидь, однієї наближеної до імператору армії було недостатньо для підтримки порядку на гігантських і неспокійних просторах імперії. Тому в найбільш небезпечних провінціях були створені свої польові армії, які не мали відношення до імператора, але вели бойові дії подібним чином³. А. В. Банніков вважає, що включені до цих польових армій підрозділи лімітанів на час своєї служби іменувалися «*pseudocomitatenses*»⁴, однак цей термін є вкрай дискусійним та засвідчений лише в указі від 365 року⁵. До того ж складним є питання про присвоєння, як вважається, польовій армії імператора почесного статусу «*palatini*». Подібна, як нам здається, помилка пов'язана насамперед із неправильним трактуванням списку *Notitia dignitatum*. А. В. Банніков пов'язує це з двома принципово різними етапами розвитку пізньої римської армії, яку не виявили попередні дослідники при вивченні ранніх згадок палатинів у Нотиції⁶. Крім того, при вивченні тексту Амміана Марцеліна виявляється, що палатинами він називає лише палацові схоли, не застосовуючи це поняття до всього «*comitatus imperatorius*»⁷. З зазначених причин користуватися термінологією при описі структури пізніх римських польових армій можна лише з численними уточненнями.

¹ Вегетий. III, 1.

² Дельбрюк Г. Ук. соч. С. 183.

³ Конноли П. Ук. соч. С. 254.

⁴ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 33–34.

⁵ Codex Theodosianus, VIII, 1, 10.

⁶ Банников А. В. Comitatus, comitatus и «полевая армия»... С. 329–330.

⁷ Аммиан. XIV, 7, 9; 7; 12; XXVI, 6, 5.

Лімітани та ріпенсиси – протилежність комітатенсів. При розподілі армії ці війська були призначені для дислокації в неспокійних провінціях, як гарнізони міст, для захисту річкових кордонів Дунаю з Рейном та оборони лімесу. Не варто забувати, що хоч комітатенси і були найбільш боєздатною частиною військ, проте основні сили, як і раніше, розташовувалися в областях прикордоння, покликані першими прийняти на себе удар. В історіографії до прикордонних військ склалося досить негативне ставлення, пов'язане з, як нам здається, хибним у контексті першої половини IV століття, уявленням про них як про напівселянські формування другосортної якості. Пов'язані ці уявлення, як правило, з пізнішими постановами кодексу Феодосія та Юстиніана¹. Як цілком закономірно зазначає Є. П. Глушанін, перетворенню боєздатних частин на селян перешкодив би «корпоративний дух легіонерів, згідно з яким заняття трудомісткими мирними промислами личили рабам, але не військовій і вільній людині»². До того ж, слова Зосима багато в чому актуалізують «прикріплення» до прикордонної землі легіонерів, анітрохи не вказуючи при цьому на їхній селянський промисел, а навіть навпаки: «Діоклетіан, як ми вже про це сказали, у своєму передбаченні зміцнив усі межі імперії фортецями, гарнізонами та вежами. І коли армія повністю була розміщена там, доступ варварам на римську територію було закрито, тому що скрізь вони зустрічали війська, готові відобразити їх тиск»³. У свою чергу, Амміан, описуючи диференціацію військ імперії, називає прикордонні підрозділи просто «*milites stationarii*», ніде не вказуючи на їх землеробські заняття, а їх періодична мобільність ще більше вказує на відсутність таких⁴. Варто згадати, що статус лімітанів мала і велика кількість кавалерійських елементів⁵, у випадку з якими заняття землеробством викликає ще більш нерозв'язні питання. Таким чином, ґрунтуючись на наведених

¹ Банников А. В. Пограничные войска Римской империи... С. 278.

² Цит. по Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 35.

³ Зосим. II, 34, 1–2.

⁴ Банников А. В. Пограничные войска Римской империи... С. 281–282.

⁵ Конноли П. Ук. соч. С. 253.

вище фактах, можна сміливо стверджувати, що в доадріанопольський період феномен воїнів-землепашців не отримав широкого поширення, а кавалерійських частин, швидше за все, не торкнувся зовсім.

Переходячи безпосередньо до пізньої римської кавалерії, необхідно розглянути роль такої у вищеописаній армійській структурі. У попередні періоди кавалерія відігравала на полі бою другорядну роль, але протягом IV століття кіннота стає привілейованим родом військ¹, чия чисельність постійно зростає. Так, на час складання *Notitia dignitatum* у Західній частині імперії питома вага кінних воїнів досягала майже половини піхотних, а на Сході вона майже дорівнювала останнім². Після битви при Адріанополі, коли важка піхота приходить до свого остаточного занепаду, кавалерія надовго стає головним родом військ пізньої римської армії³. На відміну від попередніх століть, роль кінноти тепер не зводилася до підтримки важкої піхоти, розвідувальної діяльності тощо. Тепер кінні підрозділи могли діяти абсолютно автономно, у битвах завдавати головного нищівного і масованого удару, не обмежуючись при цьому обхідними маневрами і переслідуванням. У цілому кавалеристи були краще озброєні і краще екіпіровані за піхоту, про що свідчить археологічний матеріал. До того ж, вони отримували більшу платню⁴.

Набагато складнішим є термінологічний аспект. На сьогоднішній день нам відомо кілька видів рядових кавалерійських підрозділів в армії Пізньої імперії: *turmae*, *alae*, *cohortes*, *vexillationes*, *cunei* та просто *equites*. У зв'язку з цим виникає питання: чим зумовлена така різноманітність? При спробах будь-яким чином диференціювати дані найменування шляхом аналізу наративних джерел, виникає проблема, яка полягає у частій взаємозамінності названих термінів античними авторами, що може говорити про схожу чисельність або характер окремих підрозділів. Тим не менш, деякі дослідники все ж таки виділяють

¹ Алексинский Д. П... Римская конница III–IV вв... С. 116.

² Банников А. В. На пути к Адріанополю... С. 77.

³ Там же. С. 78.

⁴ Алексинский Д. П... Римская конница III–IV вв... С. 116.

відмінності у даних положеннях. Так, назва «сипеі» (клин) фігурує в основному на Дунайському кордоні¹. Ясності може додати чисельність елементів, яку вказували самі античні автори. Амміан вказує чисельність двох турм у кількості 700 вершників, що говорить про приблизну чисельність конкретної турми в 350 кавалеристів. Ще більш цікаві дані наводить Зосим, називаючи чисельність трьох ескадронів у розвідці Юліана – 1500 воїнів². Варто зазначити, що А. В. Банніков трактує ескадрони Юліана як турми чи когорти³. Таким чином, ми отримуємо 500 солдатів в одній когорті або турмі, що відрізняється від попереднього значення, але має під цим вагомі підстави. Справа в тому, що Зосим згадав чисельність розвідувального загону Юліана під час самого початку походу, що може свідчити про мінімальний спад особового складу внаслідок бойових втрат, хвороб і дезертирства. Відповідно, цифра в 500 осіб цілком може бути максимально близька до повної укомплектованості такого роду підрозділів. На підтвердження цієї теорії можна навести ще кілька доказів. В іншому місці своєї праці Амміан, описуючи втечу вірменського царя Папа та погоню, згадує відправлені за ним 2 ескадрони кінних лучників, загальна чисельність яких становила 1000 вершників⁴. Знову маємо справу з ескадроном, що складається з легких 500 кавалеристів. Пізніший автор Іоан Лідієць у своєму трактаті називає наступні цифри для видів підрозділів, що вивчаються: *ala* – 600 вершників; *vexillatio* – 500 вершників; *turma* – 500 кінних лучників⁵. Тут ми можемо бачити не лише цінні дані про чисельність, а й ознаку турми, адже якщо порівняти твердження Іоанна про те, що турма складається з кінних лучників із попередніми даними, де Юліан вислав турми в розвідку, а в погоню за Папом також послали лучників, то вимальовується цілком ясна картина. Щодо інших найменувань, то таких точних цифр ми вже не маємо. Так, А. В. Банніков на

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 253.

² Зосим. 14, 1; 16, 2.

³ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 143.

⁴ Аммиан. XXX, 1, 11.

⁵ John the Lydian. On the magistracies of the Roman constitution. 1, 46 / Ed. and trans. T. F. Carney. Lawrence, 1971.

основі одного з написів передбачає, що чисельність али дорівнювала 320 кавалеристам¹. У свою чергу, про чисельність та характер *vexillationes*, *cunei* та *equites* ми зовсім не маємо конкретних даних. Підсумовуючи всі вищенаведені факти, ми можемо припускати, що чисельність середньостатистичного пізнього римського кавалерійського підрозділу становила близько 300–600 осіб.

Підсумовуючи, слід зазначити, що остаточно оформлена і доведена до життєздатного стану в довгостроковій перспективі Діоклетіаном і Костянтином система військового управління закріпила зміни, що накопичилися за період попереднього століття, і усунула ряд формальних адміністративних протиріч. Нова, як прийнято її називати – пізня римська військова система більшою мірою відповідала викликам часу: період роздробленості та сепаратистських тенденцій змінився міцною державністю з глобальною метою утримання гігантських кордонів імперії. Армійська структура була переоформлена на наявному досвіді, багато в чому обумовленому існуванням мобільного корпусу – були створені постійно діючі мобільні армії і прикордонні загони із закріпленням відповідним статусом. Загони отримали більш розгалужену і з часом все більш заплутану структуру. Кавалерійські частини мобільного корпусу однаково включалися і до комітату, і до прикордонних підрозділів, але дослідження пізніх римських кінних контингентів стикається з рядом поки що невирішених термінологічних та кількісних питань.

2.2. Історичний шлях підрозділу *equites Dalmatae*

Equites Dalmatae – один з найцікавіших типів римської кавалерії II половини III століття. Ці вершники мали безпосередній вплив на історію III століття і, вочевидь, продовжували своє існування на кордонах імперії аж до остаточного краху римського світу. Шлях становлення, розвитку та

¹ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 143.

двохсотлітнього існування цього підрозділу вкрай нетиповий. Він виходить за рамки усталеної військової системи і тому, значною мірою, нам і цікавий.

Говорячи про подальшу після вбивства Галлієна долю далматів, слід згадати про конфлікт, що продовжувалася і в правління Клавдія II Готського – Скіфська, або як її називали самі римляни згідно з найсильнішим із «скіфських» племен – Готська війна. Зосим, описуючи безчинства варварів на теренах імперії, згадує цікавий нам порятунок таких міст як Кассандрія та Фессалоніки: «Вони [скіфи] обложили Кассандрію та Фессалоніку і, підвівши облогові машини на самий верх, проти рівня стін, вже майже захопили ці міста, але тут прийшли звістки про наближення імператора. Через це варвари рушили всередину країни і спробували спустошити всю територію навколо Добера та Пелагонії. Там вони втратили три тисячі людей під час зіткнення з далматинською кіннотою. Навіть після таких втрат вони вступили у бій із імператорською армією. У битві, незважаючи на великі втрати з обох боків, варвари розбили римлян. Тим не менш, римляни прийшли до тями, зуміли влаштувати засідки для варварів на окремих дорогах і за допомогою цього перебили до п'яти тисяч з них. Залишки скіфів відпливли з Фессалії та Греції...»¹. Це невелике за розміром зауваження все ж таки містить у собі деякі важливі для нас непрямі ознаки. Насамперед, ми впевнюємося у своєму твердженні про відчутну міць досліджуваного підрозділу, що обумовлюється або значною чисельністю описаних контингентів, або вишколом пристойного рівня. Подібні твердження нам дозволяє робити факт постійної присутності далматських вершників при армії імператора та їхнє успішне знищення 3000 тисяч «скіфів», що для цього періоду є серйозним бойовим загоном. Подальші дії, а саме використання ними засадної тактики, може вказувати на відносну легкість спорядження *equites Dalmatae*, які, швидше за все, брали активну участь у винищенні ще 5 тисяч варварів. Такі розмиті вказівки вкрай мало достовірні, проте в ситуації, коли джерела абсолютно не дозволяють нам судити про якість і характер озброєння вершників далматських,

¹ Зосим. I, 43, 1, 2.

ці свідчення стають настільки ж цінними наскільки і сумнівними. О. В. Вус до того ж вважає, що загони балканської кінноти брали активну участь у наступних бойових діях на території Мезії, у Марціонаполі та біля Візантія¹, які описує Требеллій Полліон². Цей же автор, говорячи про славу, яку набули далмати у цій війні, однозначно дає нам зрозуміти, що за часів Клавдія II Готського і загалом у II половині III століття цей підрозділ ще однозначно мав етнічний характер: «У цій війні, яку вів Клавдій, незвичайну доблесть виявили далматські вершники, тому що думали, що Клавдій походить з цієї провінції, хоча інші казали, що він дарданець і веде свій рід від родоначальника троянців Іла і від самого Дардану»³. Як ми бачимо, для *equites Dalmatae* уявне земляцтво з імператором Клавдієм було дуже важливим, що ще раз підтверджує нашу теорію про засади етнічного характеру у формуванні далматів.

Нарешті, настав час вперше звернутися до *Notitia ignitatum*. Досліджуючи ілюстративний матеріал цього найважливішого джерела, ми натикаємося на список підлеглих посаді *magister equitum* контингентів, виражених у зображеннях геральдичних щитів. У центрі проілюстрованої сторінки знаходиться замальовка щита зі схематично зображеною македонською зіркою і квіткою всередині. Дана картинка підписана як «*Dalmata*»⁴. Оскільки в епоху пізньої імперії македонська зірка була класичним ідентифікатором військ, які сформувалися або відзначилися на Балканах⁵, то цілком резонно висунути припущення, що право на носіння даного відмітного знаку було отримано ними якраз під час Готської війни III століття і все ще використовувався до часу створення Нотиції.

Померлого від чуми в 270 році Клавдія змінив його брат, а ще через п'ять місяців – Авреліан. Після нетривалого добивання вражених ще Клавдієм

¹ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

² Требеллий Поллион. Божественный Клавдий, XXV, IX, 3, 7–9.

³ Там же. XXV, XI, 9.

⁴ ND. Oc. fol. 138v.

⁵ Вус О. В. Ук. соч. С. 50.

«скіфів» на його плечі лягло завдання з ліквідації Пальмірського царства, де правила Зенобія. У цьому східному поході Авреліана брали участь, зокрема, контингенти з Балкан. Зосим так переказує події вирішальної битви цієї війни: «Авреліан знайшов пальмірське військо зібраним на рівнині перед Емесою в кількості 70 тисяч пальмірян та їхніх союзників. Римляни розпочали бій нападом далматинської кінноти, мезійців та паннонців, а також галльських легіонів з Норіка та Реції. Крім того, їх підтримали імперські легіонарії, мавретанські вершники, азіатські війська з Тіани, Месопотамії, Сирії, Фінікії та Палестини. Це були одні з найхоробріших легіонів імперії»¹. Таким чином, ми можемо бачити активну участь досліджуваного формування у далеких та тривалих походах. Далматинська кіннота стояла в авангарді війська в генеральній битві з 70-тисячною армією пальмірян. У той самий час, далматів підтримували «найхоробріші легіони імперії», які йшли у атаку разом із ними. Все це вкотре недвозначно говорить нам про відчутний авторитет іллірійської кінноти та їх відносно значну чисельність.

Після повернення в лоно імперії Галльського сепаратистського формування в 274 році держава знову прийняла свої усталені кордони, проте тріумф Авреліана перервався його несподіваним вбивством. За ним послідував ряд швидкоплинних правителів: Ульпія Северина, Тацит і Флоріан. У 276 році на престол сходить дуже успішний військовий діяч Проб, але зараз нас цікавлять виключно обставини його приходу до влади. Перебуваючи на Сході в 276 році, виходець із Сірмію, що в Панонії², відмовився приймати Флоріана, що захопив владу на Заході, своїм імператором. Водночас східна армія також вирішила, що не може довірити обрання нового правителя дискредитованому сенату чи західним легіонам. Ми знаємо, що східна армія Проба складалася з великої кількості вершників центрального резерву. Як стверджує А. В. Банніков: «Саме вершники обрали імператором Проба і очевидно, що за правління цього

¹ Зосим. I, 52, 2.

² Требеллий Поллион. Тридцять тиранов, XXVIII, III, 1.

імператора кавалерійський корпус все ще зберігався»¹. Можемо бачити, що вершники, відчутна частина з яких були іллірійцями, вважали у своїй владі призначати імператора та активно проводити свою політичну лінію загалом. У майбутньому подібна активність зіграє не найкращу роль у долі вершників мобільної армії.

Константину доводилося вести повномасштабні війни як усередині імперії, і за її межами. Затяжні конфлікти вимагали значних ресурсів і Константин стягував із кордонів недавно розміщені там частини для включення до свого комітату. Серед цих з'єднань зустрічаються і назви підрозділів далматів². Очевидно, це і є ті самі вексилляції. Більше того, шість написів, виявлених у Турині та Мілані, свідчать, що під час італійської кампанії в армії Константина знаходилися підрозділи далматських вершників, адже всі ці написи відносяться до частин *numerus Dalmatarum Divitensium* та *numerus Dalmatarum Fortensium*³. Е. Нішер, до всього іншого, вважав, що деякі з прикордонних вексилляцій увійшли до складу комітату на постійній основі та влилися до нього⁴. Не підлягає сумніву, що більшість вексилляцій на лімесі та в прикордонних провінціях зберегло своє місце розташування і повністю перейшло в статус лімітанів до кінця правління Константина I Великого.

Подальша доля підрозділів далматських вершників у джерелах відображена вкрай слабо і є широким полем для дискусій. У доадріанопольський період вексилляції кінноти дислокувалися у багатьох провінціях імперії. Судити про їхню діяльність у проміжок між війнами Константина I та битвою при Адріанополі ми можемо виключно виходячи з небагатого епіграфічного матеріалу. Так, з часом спільного правління Валентиніана I (364–375), Валента II (364–378) та Граціана (367–383) ототожнюють 2 знайдені у сучасному Умм-ель-Джималі в Йорданії написи, які

¹ Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

² Конноли П. Ук. соч. С. 252.

³ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 23.

⁴ Nischer E. C. Ibid. P. 13, 15.

говорять про знаходження там у 368 році "vexillatio VIII Dalmata" і "equites IX Dalmatae" вже в 371 році. Ці частини зводили там оборонні споруди під керівництвом дукса Флавія Максима та магістра кінноти та піхоти Юлія¹.

Один епіграфічний пам'ятник свідчить про можливе перебування у цей час далматського контингенту навіть у Криму. Зазначений на пошкодженому камені фортечної стіни підрозділ через згаданий поганий стан пам'ятника неможливо точно ідентифікувати, проте літери, що збереглися, дозволяють відновити одне слово з найменування частини – «DALMATURUM»². А як стає ясно з прочитання Нотиції Дігнітатум – одне з найчастіших найменувань кінноти далматів виглядає як *Cuneus equitum Dalmatarum*³, які, здебільшого, дислокуються у дунайському регіоні. Всього в списку, що вивчається, наведено 11 частин з подібним найменуванням, де відрізняється лише місце їх розквартирування і слово «equitum», яке в Мезії замінено на «equum»⁴.

Належить до доадріанопольського періоду і надгробна плита деякого Валерія Ювентіна, виявлена на околицях античного міста Фіатира (сучасний Ак-Хісар, Туреччина). Доречно вважати, що Валерій був похований тут через свою загибель у битві, що сталася між військами імператора Валента і узурпатора Прокопія в 366 році якраз неподалік від Фіатири⁵. На надгробному камені солдата є найменування його підрозділу – «Equites Dalmatae Comitatus Anchialitana»⁶. Цей напис говорить про місце розквартирування цієї частини у місті Ульпія Анхіало у Фракії. Крім цього, підрозділ далматів належить до комітату і колись входив до польової армії Костянтина I⁷.

¹ Меа С. Ibid. P. 566–567.

² Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса // Херсонесский сборник. Севастополь, 2001. № XI. С. 106–107.

³ ND. Or. XLII, 13–14, 16–18; Ос. XXXII. 23; XXXIII, 25; XXXIV, 14.

⁴ ND. Or. fol. 127r.

⁵ Зосим. IV, 8.

⁶ Вус О. В. Ук. соч. С. 54.

⁷ Там же.

Не викликає сумнівів наявність руйнівного ефекту, який впливав на всю структуру римського війська внаслідок поразки під Адріанополем. Зокрема, є думка, що далматські контингенти зазнали значного дроблення саме через ці події¹. Наслідки цього розподілу, своєю чергою, зафіксувала Нотиція Дігнітатум, яка відобразила стан справ як у Західній, і у Східній частинах імперії на час кінця IV – початку V ст.

При аналізі цього списку явно помітна внутрішня диференціація у перерахунку далматських контингентів: ряд найменувань має набагато більш виражені індивідуальні риси, у той час коли більшість підрозділів іменується дуже коротко і назви багаторазово дублюються. Привертає увагу також факт підпорядкування більш розлого названих підрозділів далматів високоранговим офіцерам, що наштовхує на думку про привілейоване становище таких загонів².

Наскільки ми можемо судити, у Східній частині імперії служили шість-сім повноцінних вексіяцій і не менше десяти скромніших формувань далматської кінноти. У прямому підпорядкуванні *magister militum praesentalis I Orientis* знаходилися вексіяції "*equites Quinto Dalmatae*" та "*equites Nono Dalmatae*"³. У складі комітату, який очолював *magister militum praesentalis II Orientis*, знаходилися «*equites Sexto Dalmatae*»⁴. А під безпосереднім керівництвом *magistri militum per Orientem* були «*equites Tertio Dalmatae*»⁵. Нарешті, як було з'ясовано раніше, на узбережжі Чорного моря у Фракії також дислокувалися *equites Dalmatae Comitatus* (*Anchialitana*), які, проте, більше ніде не згадуються. Можливо, на момент складання та редакції Нотиції Дігнітатум ця частина вже була знищена чи розформована. Крім перерахованих вище вексіяцій мали місце бути більш скромні і численні найменування. Так, на Сході у дуксів Фінікії, Сирії, Осроени, Палестини та Аравії було по одному підрозділу

¹ Бус О. В. Ук. соч. С. 53.

² Dziurdzik T. Ibid. P. 224.

³ ND. Or. V, 36, 37.

⁴ Ibid. VI, 37.

⁵ Ibid. VII, 27.

«Equites Dalmatae Illyriciani»¹. Судячи з їхніх однакових назв доречно вважати, що в недавньому часі це була єдина вексиліяція, однак через невідомі нам причини вона була розділена між дуксами кількох провінцій і стояла малими гарнізонами в населених пунктах Lataui, Barbalisso, Benosabae, Ganaba і Ziza². Крім того, в цій частині імперії під керівництвом дуксів Мезії та Дакії несли службу частини «Cuneus equitum/equitum Dalmatarum»: 3 у Мезії та ще 2 у Дакії³. Варто зауважити, що крім 5 продубльованих найменувань у підпорядкуванні дукса Дакії мали місце ще 3 схожих далматських підрозділи: два Cuneus equitum Dalmatarum Fortensium і одне Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium⁴. Перше з них найімовірніше спіткала доля «Equites Dalmatae Illyriciani», які були розділені зі збереженням назви підрозділу.

Не можна оминати один цікавий джерелознавчий факт – сторінка, присвячена військовим з'єднанням Кіренаїки відсутня в основному тексті Нотиції, хоча й згадується в початковому списку. На даний момент вона вважається загубленою. Однак у цьому випадку має місце велика вдача, оскільки донині дійшла велика кореспонденція першої чверті V в. єпископа з Птолемаїди Синезія Кіренського. Загін кавалеристів-далматів фігурує у 87-му листі Синезія, написаному, орієнтовно, у лютому 411 г⁵. Його брат був стражником і розподільником хліба в загоні "τοῦ Δαλματῶν τάγματος", тобто знайомої нам далматської кінноти. Більш того, Синезій дає нам унікальну в своєму роді згадку: «Всіх далматів я люблю однаково як синів, адже вони – народ міста, яке обрало мене»⁶. З цього пасажу ми можемо отримати дані про їх дислокацію в Птолемаїді, а отже, зарахувати їх до комітату, оскільки саме підрозділи мобільної армії традиційно розташовувалися гарнізонами у великих

¹ ND. Or. XXXII, 21; XXXIII, 25; XXXIV, 18; XXXV, 15; XXXVII, 16.

² Ibid.

³ Ibid. VI, 56–57; VII, 174–175.

⁴ Ibid. XLII, 13–14, 16.

⁵ Мехамадиев Е. А. Ук. соч. С. 124.

⁶ Цит. по там же.

провінційних містах¹. Проте існує й протилежна думка, заснована на аналізі продовольчих папірусів з Кіренаїки². Крім того, нам надається можливість дізнатися про етнічний аспект підрозділів, що вивчаються, не тільки на основі логічних конструкцій, але і на реальному матеріалі, проте про це буде сказано трохи пізніше.

Завершуючи тему Сходу слід згадати знайдений 1896 року папірус кінця IV в. зі звітом про постачання продовольства воїнам «*Δαλμάταις*», що дозволяє зробити висновок про службу ще одного загону далматів в Аркадії, а саме в Оксирінху³.

У той самий час, на Заході було щонайменше чотири повноцінних вексилляції далматських вершників. У розпорядженні *magistro equitum praesentalis* були "*equites Octavo Dalmatae*" і "*equites Dalmatae Passerentiaci*"⁴. У керівництва Саксонського берега в Британії також були такі контингенти а саме «*equites Dalmatae Branodunenses*», що стає ясно при вивченні списку підлеглих «*Comes litoris Saxonici per Britanniam*»⁵. О. В. Вус, до всього іншого, додає до перерахованого вексилляцію "*equites Dalmatae Aquesianis Comitatus*"⁶. Крім згаданих у Західній частині імперії була велика кількість «клинів» кіннотників далматів і частин з мінімалістичним найменуванням «*Equites Dalmatae*». Так, у дукса Панонії в розпорядженні було сім підрозділів «*Equites Dalmatae*» і один «*Cuneus equitum Dalmatarum*»⁷, а дукс Панонії Першої мав у підпорядкуванні п'ять формувань «*Equites Dalmatae*» і також один «клин» вершників далматів⁸. Дукс Валерії мав аж одинадцять стандартних груп далматських кавалеристів і

¹ Конноли П. Ук. соч. С. 254.

² Там же. С. 124–126.

³ Охуґһуnсһуs Раруґі 1513. С. 186.

⁴ ND. Ос. VI, 56–57;

⁵ Ibid. XXVIII, 16.

⁶ Вус О. В. Ук. соч. С. 53.

⁷ ND. Ос. XXXII, 23, 28–29, 31, 33–34, 36–37.

⁸ Ibid. XXXIV, 14, 18–20, 34–35.

один «клин»¹. Нарешті, дукс Белгіки Другої керував лише однією групою "Equites Dalmatae"².

Підсумовуючи отримані відомості, можна констатувати, що на момент кінця IV – початку V ст. у Східній частині імперії несло службу не менше шести повноцінних вексіляцій та дванадцяти, ймовірно, менш численних формувань далматської кінноти. Тоді ж на Заході було не менше чотирьох вексилляцій і двадцяти семи дрібніших загонів. Всього по імперії зараз можна нарахувати щонайменше п'ятдесят один загін далматської кавалерії.

Характер і деякі особливості цих контингентів досі залишаються під питанням через малу джерельну базу та явно недостатній ступень вивченості проблеми. Однак із упевненістю можна казати про існування чіткої диференціації підрозділів³, що підтверджується різницею найменувань і, ймовірно, відзнаками у ступені привілейованості. Більше того, нам відомо, що загони далматської кавалерії могли нести службу як у мобільних арміях, так і на сухопутних та річкових лімесах. Знахідка надгробного каменю одного з солдатів далматської вексіляції, уламок стіни в Херсонесі, а також засвідчені Нотицією переміщення частин⁴ говорять про значну рухливість та мобільність деяких загонів. Швидше за все, такими були комітатські вексіляції. Доречно вважати, що далматські кавалеристи були задіяні в різних областях військової справи: вони стояли гарнізонами як у містах, так і в невеликих фортах, охороняли як сухопутні кордони, так і дунайський рубіж, ходили в походи разом з імператором і займалися фортифікаційними роботами.

Про етнічну складову після реформ Діоклетіана та Константина можна судити, ґрунтуючись на словах Синезія та деяких інших факторах. Насамперед, Синезій Кіренський говорить про любов до далматських вершників, які є

¹ ND. Oc. XXXIII, 25, 29, 32–35, 37, 39–43.

² Ibid. XXXVIII, 7.

³ Dziurdzik T. Ibid. P. 224.

⁴ ND. Oc. XXXIV, 18; XXXV, 15.

«...народом міста, яке обрало мене»¹. Мова йде про Птолемаїду. Це говорить про підтвердження теорії, яка була викладена в попередньому розділі про розрив з кінця III століття етнічних зв'язків цих контингентів з Далмацією. У цьому випадку набір, швидше за все, проводився в самій Кіренаїці, де і були розквартировані кавалеристи. Крім цього, резонно побачити в розташуванні загонів далматських кіннотників неможливість постійного постачання рекрутів з їхньої «первісної батьківщини». Висновок, таким чином, напрашується сам собою – фрагмент «*Dalmatae*» у найменуванні підрозділів, що вивчаються, з кінця III століття перетворився лише на данину традиції, що не має жодного зв'язку з первісним етнічним показником, а свідчення наступних століть ще більше підтверджують цю теорію. Збереження цього статусу могло бути пов'язане як з елементарною незатребуваністю у зміні найменування, так і з визнанням заслуг минулого.

Битва під Адріанополем ознаменувала якісно інший період у римській військовій історії, який виявив себе повною мірою вже у V столітті. Катастрофічні події першої половини цього століття дають зрозуміти причину, через яку *Notitia dignitatum* більше не оновлювалася – численні вторгнення цілих народів та орд кочівників римська система витримати вже не могла. Можна припустити, що протягом усього V століття вексилляції, «клинні» та інші загони далматів систематично знищувалися і розсіювалися внаслідок спустошливих навал 406, 408, 422, 433, 441, 447 років. Швидше за все, до 80-х років V ст. всі хоч якісь організовані підрозділи далматів у Західній частині імперії перестали існувати.

Східній частині імперії пощастило більше. Є свідчення, що більшість далматських вексилляцій пережили катастрофу IV – V ст. Один із виявлених у Петрі грецьких написів свідчить, що у липні 446 р. загін «*Tertio Dalmatarum*» все ще займався охороною столиці провінції *Palaestina III Salutaris*². Є думка, що

¹ Мехамадиев Е. А. Ук. соч. С. 124.

² Méa C. Ibid. P. 566.

загони «Quinto Dalmatarum», «Sexto Dalmatarum» та «Nono Dalmatarum» брали активну участь у відбитті перського нападу у 503–504 роках під керівництвом військового магістра Сходу Флавія Дагалайфа Ареовінда¹. Останні достовірні свідчення про існування підрозділів далматських кавалеристів дійшли до нас із другої чверті VI ст.². Так, до 535–536 років. відноситься згадка про службу одного з номерів «Tertio Dalmatarum», який знаходився в підпорядкуванні дукса Фінікії. Остання відома нам згадка досліджуваних вершників ототожнюється з 541 роком, коли було складено фінансовий документ, що стосується служби якогось воїна з загону «Σεξτοδαλματῶν».

Останні частини «далматської» кавалерії могли остаточно припинити існування в результаті вже візантійсько-перської війни 572-575 рр., але якщо якісь частини і зберегли свою ідентичність, то шансу залишитися в строю після арабського завоювання першої половини VII ст. у них явно не було³.

Таким чином, розпочавши свій бойовий шлях у сформованому імператором Галлієном мобільному корпусі, *equites Dalmatae* взяли активну участь в основних військово-політичних подіях відповідного періоду. Протягом кількох десятків років вони подорожували на значні відстані разом із імператорською армією, стояли в авангарді під час вирішальних битв і брали активну участь у політичному житті держави. Клавдій II Готський, Авреліан та Проб послідовно відновили роздроблену на шматки імперію та вклали вагомий внесок у справу виходу держави із глибокого кризового стану. У цьому найважливішому процесі одну з головних ролей на себе взяли *equites Dalmatae* – вони стали відчутною і постійною бойовою міццю, що протистояла як північним варварам, так і східним противникам. На даний момент, серед дослідників військових аспектів кризи III століття існує усталена думка щодо значення, створеної Галлієном мобільної армії – корпус, без сумнівів, відіграв вирішальну

¹ DuBois M. S. Auxillae. A compendium of non legionary units of the Roman army. Raleigh, 2015. P. 445.

² Вус О. В. Ук. соч. С. 55.

³ Там же.

роль у справі реставрації імперії іллірійськими імператорами¹. Завдяки їм вже у відносно стабільному стані імперія та її війська дісталися Кару, Каріну та Нумеріану, а потім до рук епохальних діячів – Діоклетіана, та Константина. Після реформ Діоклетіана і Константина далматські вершники пройшли напрочуд звивистий шлях. Не перебуваючи більше у складі мобільного корпусу, створеного ще Галлієном, нові вексилляції розподілилися практично по всіх частинах імперії. У цьому процесі поступово вони втратили свій етнічний характер несучи далі найменування свого підрозділу лише як данину традиції. Тривалість використання цього статусу могла бути пов'язана як з елементарною незатребуваністю змін у найменуванні, так і з визнанням заслуг минулого. До початкової номінальної форми «*Dalmatae*» додавалися додаткові ідентифікуючі форми: номери, місця розквартирувань, показники статусності, місцеві особливості. Згодом змінювалися навіть усталені номінальні форми, як-от *equitum/equitum*. Це все побічно нам повідомляє про втрату загальної традиції та остаточного роз'єднання. Доля різних вексилляцій та дрібних загонів складалася зовсім по-різному. Якись з них були спрямовані служити в далекі провінції аж до Херсонесу, хтось склав голову в частих битвах у складі комітату, когось перебили і розпорошили гуни та західні «варвари», а якись частини дотягли до VI, а може, і до VII ст.

2.3. Історичний шлях підрозділу *equites Mauri*

Ще з часів Ранньої Республіки римська стратегія включала у себе активне залучення до масштабних бойових дій контингентів допоміжних військ, що відрізнялися манерою ведення бою та доповнювали таким чином основне військо. Такі підрозділи склалися з наwerbованих у сусідніх племенах та

¹ McNab. C. S. Ibid. P. 214.

нарадах воїнів, що використовували традиційне для свого регіону екіпірування та озброєння¹.

Мавританські легкі вершники були гарно відомі римлянам задовго до подій III століття. Відомо, що кінні допоміжні підрозділи цього народу активно використовувалися римлянами вже одразу після закінчення Пунічних воєн і надалі ця традиція тривала. У той час як критські лучники та балеарські пращники втрачали свій престиж та виключність протягом перших віків нашої ери, мавританська кіннота все більше закріплювала свої позиції. Починаючи з II століття ці контингенти союзної допоміжної кінноти постійно перебували у складі діючих армій та брали активну участь у бойових діях², однак все ще не маючи при цьому регулярного статусу. Маврська кіннота зустріла III століття як еліта допоміжних військ імперії. Союзні кавалерійські підрозділи маврів деякий час навіть були основним компонентом допоміжної кінноти римської армії³.

На колоні Траяна, як і на чотирьох знайдених та пов'язаних з маврськими кавалеристами надгробках I – III ст., союзні мавританські вершники зображені без сідла, вузди, у простих туніках та, загалом, позбавленими будь-якого захисту. З озброєння вони традиційно використовували короткі легкі дротики та шкіряні круглі щити малого розміру⁴. Це була найбільш легка та, відповідно, найбільш швидка кавалерія римського війська. Тактика ведення бою цього народу полягала у зближенні з ворогом на дистанцію метання дротика та подальший обстріл. Коли ж супротивник вживав наступальних дій у відповідь, то мавританська кіннота застосовувала тактичний відступ. Така тактика руйнувала бойові порядки ворога, втомлювала його, змушувала постійно знаходитися у напрузі⁵.

¹ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 78.

² Геродиан. III. 3, 4–5, III, 15, 1; Зосим. I. 15–20; Кассий Дион Коккеян. LXXVII. 3, 2.

³ Esposito G. Ibid. P. 78.

⁴ Speidel M. P. Mauri equites... P. 121–125.

⁵ Банников А. В. На пути к Адрианополю... С. 78.

Вони були гарними стрілками верхи на швидких низькорослих конях. Такий концепт став ідеальною римською тактичною відповіддю на велику кількість кінних лучників, що застосовувалася східними противниками Риму. Їх роль була особливо важливою під час кампаній проти парф'ян та Сасанідів на Сході¹.

Як було зазначено у попередньому розділі, початок існування регулярних підрозділів маврської кінноти доречно пов'язувати з правлінням Олександра Севера. Епіграфічні матеріали, наведені Є. П. Глушаниним, свідчать про службу маврської кінноти як у регулярних, так і в надштатних невеликих підрозділах, розкиданих на просторах імперії², що було наслідком їх розміщення Олександром Севером. Як зазначають деякі дослідники, кількість регулярної маврської кінноти була невеликою, вони не мали постійних баз і перекидалися на різні театри бойових дій при необхідності³. З цього моменту ми будемо застосовувати найменування маврської кінноти тільки стосовно регулярної її частини, яка і була залучена до формування мобільного корпусу імператором Галлієном через своє розташування на момент 50-х рр. III ст. на германському лімесі. Іррегулярні контингенти, у свою чергу, ще деякий час існували паралельно зі штатними.

Переходячи безпосередньо до історії підрозділу *equites Mauri* після зведення у мобільний корпус, треба відзначити досить малу кількість згадок досліджуваних формувань у синхронних джерелах. Така ситуація може свідчити про невелику кількість підрозділів з таким найменуванням, чи про малу кількість особового складу у таких, що додатково підтверджує вже озвучену абзацом вище теорію.

Наступник Галлієна – Клавдій II вів активні бойові дії з готами у Скіфській війні, за що, як відомо, і отримав своє відоме прізвисько «Готський». Зосим, описуючи події цієї війни, звертає увагу на особливу доблесть далматської

¹ Esposito G. Ibid. P. 78.

² Цит. по Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

³ Southern P., Dixon K. R. Ibid. P. 12.

кінноти¹. І хоча це прямим чином не вказує на маврську кавалерію, базуючись на цій згадці ми все ж можемо ввести ряд припущень. Оскільки далматська кавалерія, як і маврська кіннота, були складовими частинами мобільного корпусу імператора, то буде доречно вважати, що для ведення повномасштабних та важливих для імперії бойових дій Клавдій II застосує максимальну кількість наявних резервів у цій кампанії. І відсутність згадки маврів у цьому контексті, на нашу думку, ніяк не може бути доказом відсутності даної кінноти у битвах цієї війни, бо Зосим у своєму повідомленні акцентував увагу на далматських вершниках лише через їхні незвичайні успіхи у знищенні великої кількості «варварів». У свою чергу, ті самі успіхи, що їх виділяють виражені лише у розмірі знищеної людської маси ворога, а тому можуть бути наслідком, як ми вже можемо стверджувати, порівняно великої кількості особового складу підрозділу далматів у порівнянні з іншими частинами корпусу, у тому числі і маврськими контингентами.

Після смерті Клавдія II Готського та декількох швидкоплинних правителів до влади в імперії приходить Авреліан. Цей імператор, ставлячи перед собою мету – після розгрому аламаннів об'єднати розколоту сепаратистськими формуваннями імперію, знов створює привід до повномасштабного застосування мобільного корпусу. Зосим, описуючи атаку римських сил у вирішальній битві із Зенобією, дає нам можливість впевнитися у можливості спільного використання далматської і маврської кінноти, що підтверджує реалістичність приведеної на рахунок Скіфської війни теорії. До того ж, Зосим у своєму повідомленні особливим чином охарактеризує маврських вершників: «Авреліан знайшов пальмірське військо зібраним на рівнині перед Емесою в кількості 70 тисяч пальмірян та їхніх союзників. Римляни розпочали бій нападом далматинської кінноти, мезійців та паннонців, а також галльських легіонів з Норіка та Реції. Крім того, їх підтримали імперські легіонарії, мавретанські

¹ Зосим. I, 43, 1, 2.

вершники, азіатські війська з Тіани, Месопотамії, Сирії, Фінікії та Палестини. Це були одні з найхоробріших легіонів імперії»¹.

Маврські війська загалом і відповідного роду вершники, дійсно, вважалася серед римлян дуже войовничими та надійними. Як приклад можна привести слова деякого Віктора на допиті у Зенофіла, консула Нумідії у 320 році. На питання Зенофіла про його стан Віктор відповів наступне: «Я професор латинської літератури, граматик латинської мови... Мій батько був декуріоном Константина (Цитри), мій дід був військовим; він служив у коміті, бо наша родина мавританського походження»². Як ми можемо бачити, факту походження родини Віктора з Мавританії виявилось достатньо для служби його діда у коміті.

Останні корисні дані, що ми можемо вилучити із джерел до часу розформування мобільного корпусу стосуються обрання Проба імператором. Відбулося це у 276 році після смерті Тацита. Новообраний правитель був оголошений імператором армійським корпусом, що вів велику військову кампанію на Сході імперії. Як зазначалося у попередньому параграфі, східна армія Проба складалася з великої кількості вершників мобільного корпусу. Немає сумнівів, що серед кінноти центрального резерву були і мавританські вершники, які відмінно себе зарекомендували у попередніх військових діях на Сході. Як стверджує А. В. Банніков: «Саме вершники обрали імператором Проба і очевидно, що за правління цього імператора кавалерійський корпус все ще зберігався»³. Це означає, що мавританська, як і іллірійська, кіннота приймала участь у складному та войовничому політичному житті III століття.

За правління відомих реформаторів – Діоклетіана та Константина відбулось звичне для цього періоду дроблення контингенту маврської кінноти на окремі підрозділи, що могли діяти як на засадах комітату, так і частин лімітанів. Як відомо, кавалерійські вексилії комітату були сформовані з найкращих

¹ Зосим I, 52, 4.

² Jones A. H. M. The Later Roman Empire 284-602, a Social Economic and Administrative Survey. Oxford: 1964. Vol. 1. P. 52–53.

³ Банников А. В. Этапы формирования римской походной армии... С. 21.

колишніх допоміжних частин¹. Присутність маврських вершників не тільки в основному складі комітату, ай і в імператорській кінній гвардії² багато каже про цінність цих підрозділів у IV столітті – маврська легка кавалерія залишалася елітою навіть після кризи III століття³.

Очевидно, що як в III, так і в IV столітті етнічна складова досліджуваного типу кавалерії викликає питання. Криза III століття являла собою декілька десятиліть перманентного розриву логістичних зв'язків. Піком цієї тенденції став час існування порівняно довгострокових сепаратистських формувань – Галльської імперії та Пальмірського царства. У свою чергу, IV століття ототожнюється вже з іншими тенденціями. На думку М. Спейделя: «До четвертого століття маври уже не були єдиними «маврами», тобто їхня тактика була прийнята багатьма римськими полками як частина зростаючої спеціалізації бойових прийомів»⁴. З ним погоджується і Г. Еспозіто, який вважає, що «[мавританська кіннота] становила окрему категорію військ на відміну від тієї, що існувала навіть у туземних вершників у провінціях Північної Африки, батьківщині мавританських племен»⁵. Погоджуючись з дослідниками, слід зазначити, що, ймовірно, у підрозділах регулярної мавританської кінноти на протязі III століття відбувалося поступове заміщення мавританських кадрів на локальні, а у IV столітті найменування вершників «мавританськими» визначає уже не їх етнічний склад, а належність до конкретного набору тактичних прийомів, що вони використовували на полі бою. У цьому випадку приналежність до мавританського народу уже не була вирішальним критерієм, серйозні підтвердження чому ми знаходимо у списку *Notitia Dignitatum*.

Ілюстрації присвячені емблемам маврської кінноти у вигляді геральдичних щитів ми знаходимо у тому ж списку, що і емблему далматських вершників –

¹ Банников А. В. Римская армия в IV столетии... С. 32.

² Speidel M. P. *Mauri equites*... P. 121.

³ Esposito G. *Ibid.* P. 78.

⁴ Speidel M. P. *Mauri equites*... P. 126.

⁵ Esposito G. *Ibid.* P. 78.

перелічення контингентів, що є підлеглими посаді *magister equitum*. У декількох відомих нам екземплярах Нотиції кольорова гамма зображень дещо відрізняється, але схематично ілюстрації являють собою ідентичну картину. Два геральдичних щита мавританської кінноти розміщуються на першій сторінці списку «*Insignia viri illustris magistri equitum*»¹. Першим йде зображення з підписом «*Mauri alites*», що, скоріш за все, характеризує цей підрозділ як швидкий, чи летючий. Композиція цього малюнка складається з двох протиставлених зооморфних голів з довгими шиями. Приналежність цих голів конкретній тварині визначити важко. Можливо зображені дракони або собаки, чи, якщо враховувати особливості фауни Мавританії та назву підрозділу – страуси. Другий геральдичний щит знаходиться рядком нижче та зображає зооморфний мотив з двома тваринами червоного кольору (імовірно пси), що обвивають умбон щита та майже зустрічаються головами у верхній його частині. Підпис над геральдичним щитом називає цей кавалерійський підрозділ «*Mauri feroses*», що можна перевести як «люті маври». Слід зазначити, що подібні до обох випадків зооморфні композиції зустрічаються у Нотиції дуже часто. Навіть на тій же сторінці сусідній геральдичний щит з *Mauri feroses*, що зображає емблему гоноріанів має ідентичний вигляд за виключенням заміни червоного кольору блакитним. Також схоже зображення присвоєне піхотному підрозділу «*Grati*», що є підлеглим посаді *magister peditum*². У всякому разі, зв'язок між цими трьома підрозділами не простежується. Беручи до уваги схожість багатьох емблем у Нотиції, скоріш за все, тут має місце випадковість, або інший невідомий нам фактор. Контекстне значення цих двох композицій для нас, нажаль, залишається невідомим.

Всього *Notitia Dignitatum* перераховує близько 10 підрозділів регулярної «маврьської» кавалерії. Найвизначніші з них: *Equites Mauri alites*³ та *Equites Mauri*

¹ ND. Oc. fol. 138r.

² Ibid. fol. 134v.

³ Ibid. Or. VI, 58.

*feroses*¹, чий емблеми і були розглянуті у попередньому абзаці. Ці підрозділи входили до складу комітату і, навіть, були удостоєні таких визначних імен як «люті» та «летучі». Факт особливого найменування мавританських загонів підтверджує високе ставлення до них римлян, особливо у період, що характеризувався гострою потребою у нових легких загонах кінноти².

Інші підрозділи мавританської кінноти не належали до комітату і базувались у провінційних містах на постійній основі. Дукси цілих восьми провінцій мали у своїх гарнізонах по одному підрозділу маврських вершників: *Dux Thebaidos*³, *Palaestinae*⁴, *Arabiae*⁵, *Osrhoenae*⁶, *Syriae*⁷, *Foenicis*⁸, *Provinciae Valeriae*⁹ та *Pannoniae primae*¹⁰. Окрім першої, у всіх цих провінціях вони називалися «*Equites Mauri Illyriciani*» і лише один підрозділ – «*Cuneus equitum Maurorum scutariorum*». Назви більшості підрозділів нам недвозначно натякають на їх іллірійську приналежність, що вкотре підтверджує розрив зв'язків з Мавританією.

У свою чергу, досить цікавий характер має назва *Cuneus equitum Maurorum scutariorum*, яка означає, що воїни цього підрозділу мали озброюватися великими щитами. Однак бойове застосування скутумів мало сумісне з концептом легкої кінноти застрільників. Тут ми підходимо до питання видозмінення не тільки етнічної складової, а і принципового характеру контингентів маврської кінноти. Як ми можемо бачити, тут присутня деяка дуальність – у той час як назва «*Cuneus equitum Maurorum scutariorum*» вказує на більш важко озброєний характер вершників, найменування «*Mauri alites*» натякає на приналежність

¹ ND. Or. VI, 61.

² Esposito G. Ibid. P. 78.

³ ND. Oc. XXXI, 23.

⁴ Ibid. XXXIV, 18.

⁵ Ibid. XXXVII, 16.

⁶ Ibid. XXXV, 17.

⁷ Ibid. XXXIII, 26.

⁸ Ibid. XXXII, 18.

⁹ Ibid. Or. XXXIII, 31.

¹⁰ Ibid. XXXIV, 23.

підрозділу до легкої кавалерії. Таким чином, до часу IV – V ст. приналежність до «маврської» кінноти не визначало у повній мірі навіть характер ведення бою.

Нажаль, інформації про подальший розвиток досліджуваних контингентів у нас немає. Доречним буде припустити, що їх спіткала схожа доля з далматськими вершниками, деякі згадки про пізній шлях яких ми все ж таки маємо. Так, вірогідно, що підрозділи мавританської кінноти, назва яких до цього часу перетворилася лише на традицію, поступово відмирили із старою військовою системою Імперії. Останні можливі осередки на Заході, скоріш за усе, були знищені та розсіяні активними завоюваннями «варварів». На Сході, вірогідно, залишки підрозділів маврської кавалерії були остаточно знищені арабськими завоюваннями.

Отже, маврська кавалерія, як тип допоміжних військ, були відомі римлянам досить давно. Регулярні частини вершників були створені на основі маврів через їхню гарну репутацію у якості надійних воїнів та майстерних легких кіннотників. До мобільного корпусу кавалерії маврські штатні частини потрапили через їх розміщення на момент 50-х рр. III ст. на рейнському лімесі та потребі у зборі Галлієном усіх можливих резервів. У складі центрального кавалерійського резерву контингенти маврських вершників приймали участь у основних військових кампаніях II пол. III ст. На протязі цього часу, безпосередньо маври, в етнічному розумінні цього слова, поступово витіснялися локальними кадрами. Із завершенням кризи III століття маврські підрозділи були розділені на велику кількість вексіяцій, що дислокувалися у дуже різних провінціях: 6 вексіяцій лімітанів несли службу на Сході і ще 2 – на Заході. Нотиція дігнітатум засвідчує існування чотирьох різних типів тоді уже досить умовної «маврської» кавалерії: Летючі та люті маври у складі комітату, прості підрозділи лімітанів та маври-скутарії.

2.4. Спільне та відмінне у розвитку «етнічних» підрозділів, що були зведені до мобільного корпусу

Підрозділи *equites Dalmatae* та *equites Mauri* займали особливе місце у ніші римської кавалерії, до якої належали. Їх майже синхронний історичний шлях часто пролягав через одні й ті ж походи, битви, реформування та, загалом, історичні процеси. Наслідком цього була закономірна схожість цих контингентів у багатьох аспектах їх існування, яка з часом тільки посилювалася. У той же час, велика кількість розбіжностей повинна викликати цікавість у потенційного дослідника.

Перш за все, підрозділи маврської кінноти активно застосовувалися римськими військами у якості допоміжних задовго до подій III ст. Ці частини мали високу ефективність за рахунок своєї затребуваної римлянами тактики та користувалися неабиякою репутацією. Далматські ж вершники не мали такої гучної передісторії. Єдиним придатним до порівняння підрозділом були штатні вершники *cohors III Dalmatarum*, що аж ніяк не могло зрівнятися із досить значимою роллю маврів у військах Республіки та Ранняї Імперії.

Регулярний характер ці підрозділи прийняли у різний час. Контингенти маврських вершників були об'єднані у регулярні підрозділи ще Олександром Севером. Далматська кіннота була утворена як помітне явище тільки при Галлієні і серед дослідників досі нема єдиної думки чи були причини, окрім нагальної потреби у мобілізації всіх можливих резервів, для набору у якості кінноти саме далматів.

У склад мобільного корпусу обидва контингенти були включені, на відміну від деяких інших, ще при житті імператора-реформатора Галлієна. Ним були зібрані підрозділи маврів, які були залишені на германському лімесі Олександром Севером, та паралельно утворені з нуля з'єднання далматів. Обидва типи вершників складали кістяк новоутвореної та на той час ще малочисельної кавалерійської армії.

Слід зазначити, що після утворення корпусу маврська кіннота як явище мала дуальну сутність. Синхронно із існуванням регулярних частин у складі постійної армії, яка базувалася у Медіоланумі, ще деякий час існували й допоміжні мавританські кінні підрозділи. Далматська кавалерія такої дуальності була позбавлена і мала місце тільки у штаті новоствореної діючої кавалерійської армії.

Виходячи з деяких непрямих ознак, що базуються на описах античних авторів подій громадянських та Скіфської воєн, далматська кіннота у складі корпусу значно перевищувала за своєю чисельністю маврську. Нам невідомо яка була ситуація під час перших років формування цієї армії, але на момент смерті Галлієна та надалі ситуація була саме такою.

Переходячи до найбільш складного питання – етнічної складової досліджуваних підрозділів, слід обмовитись, що не обидва типи кавалерії формувались на суто етнічних засадах. Мавританські кавалеристи, безумовно, спершу були набрані саме з маврів, які були прекрасними легкими вершниками. Далматська кіннота, на нашу аргументовану у другому параграфі першого розділу думку, була набрана без урахування етнічної приналежності. Набір проводився шляхом концентрації наявних частин кінноти з території Далмації. Але на момент цих подій рекрутування новобранців відбувалося, здебільшого, на територіях базування цих частин, що слугує підтвердженням думки про етнічні по своїй суті засади обох досліджуваних контингентів.

На етапі існування у складі корпусу відповідні частини ще якось могли зберігати зв'язки із Мавританією та Далмацією шляхом направлення рекрутів до єдиного великого центру базування. Але уже наприкінці III століття такі зв'язки унеможливилися. Відтепер в обох випадках назва корелювалася із суттю підрозділів тільки у контексті тактики, що використовувалася. А подальший досвід маврів показав, що навіть тактика застосування могла змінюватися із збереженням традиційної назви. На рахунок далматів ми не маємо подібних свідчень, але досвід показує, що ніяких перепон для таких же метаморфоз немає.

Як було зазначено, назва далматів чи маврів, здебільшого, визначала тактику застосування підрозділу. Тут прослідковується докорінна різниця: досліджувані контингенти належать до різних класів кінноти. Мавританські вершники, навіть після втрати первинного етнічно-гомогенного характеру особового складу, продовжували використовувати специфічну тактику для їх легкої кінноти – метання дротиків у поєднанні з частими відступами. Далматська кіннота, скоріш за все, являла собою середньої важкості вершників класичного для європейського ландшафту типу.

Треба зазначити, що збереження назв як елементу традиції, не означає, що протягом IV – V ст. екіпірування зберігалось у тій же степені. Не викликає сумнівів, що із розформуванням корпусу розосереджені підрозділи маврів і далматів в однаковій мірі змінювали екіпірування відповідно до можливостей місцевих виробництв і не відомо, як сильно у результаті від цього потерпала тактика застосування вершників.

Якісна характеристика двох представлених контингентів натикається на деякі проблеми. На перший погляд, може здаватися, що якщо про далматську кінноту у наративах III ст. та інших джерелах у подальшому міститься значно більше згадок, а це дійсно так, то і критерії якості, як-то хоробрість, вмотивованість тощо, можна вважати більш високими. Але, на нашу думку, велика кількість згадок далматських вершників говорить лише про їх більшу кількість, і аж ніяк не про вищу якість особового складу. Так, треба згадати, що Зосим, розповідаючи про битву Галлієна із Зенобією, охарактеризував обидва підрозділи як «найхоробріші легіони імперії»¹. В додаток, у Нотіції маврські підрозділи комітатенсів удостоєні додаткових славетних епітетів², чого не мають навіть далматські частини.

І маври, і далмати після розформування корпусу залучалися до служби як у комітаті, так і в якості лімітанів. Цікаво, що не дивлячись на кількісний

¹ Зосим. I, 52, 2.

² ND, Or. VI, 58, 61.

дисбаланс контингентів у цілому, підрозділів комітатенсів, що числилися у Нотіції в обох випадках було рівно по два.

У Нотіції Дігнітатум підрозділів маврів нараховується значно менше, що дає нам змогу казати про стабільний кількісний дисбаланс на довгому часовому проміжку у випадку із представленими типами кавалерії. Дисбаланс також можна виявити контексті регіонів базування частин. Так, маврська кавалерія дислокувалася майже повністю на Сході, у той час як далматська, здебільшого – на Заході. Кількісне співвідношення далматів на Сході та Заході виглядає як 18 частин проти 31.

Нарешті, останні документальні свідoctва про існування далматських вершників як явища відносяться до VI ст., а у випадку з маврськими останні свідoctва належать до Нотіції Дігнітатум, тобто приблизно до початку V ст.

Не дивлячись на такий великий розрив у датуванні, ми все ж вважаємо, що час остаточного завершення існування цих підрозділів був приблизно однаковий. У користь цієї гіпотези слугує перенесення досвіду вивчення далматських вершників на маврських кавалеристів. Ураховуючи вектор розвитку обох досліджуваних контингентів, можна стверджувати, що на момент VI ст. ці підрозділи перетворилися на, якщо можна так сказати, порівняно однотипні «стройові частини», які уже не мали тієї особливої специфіки в озброєнні та обслуговуванні, що була напочатку. До того часу їх назви повинні були повністю перетворитися на архаїчну традицію, що інертно або цілеспрямовано наслідувалася. У такому разі ніякої необхідності у їх передчасній ліквідації не було, про що свідчать 2 свідoctва продовження існування далматських підрозділів і у VI ст. Відсутність даних про подальшу долю маврських частин не повинна нас дивувати, бо, як було неодноразово зазначено, їх чисельність була значно меншою, а значить шанси залишити по собі віднайдені на сьогоднішній день сліди відносно малі.

Підсумовуючи усе вищезазначене, контингенти маврських та далматських вершників мають не зовсім схожу природу походження: різний час формування, різну передісторію, різну тактичну специфіку, кількісне співвідношення тощо. Зі

спільного має місце лише загальна характеристика як кінноти визначеного етнічного походження. Не дивлячись на все це, цілий ряд принципових спільних аспектів, схожий бойовий шлях та існування у контексті римської військової системи напротязі щонайменше двох сотень років визначили вектор їхнього спільного розвитку. Далматські та маврські вершники проходили через основні битви III ст. та після розформування корпусу несли схожу службу у лавах комітату та на кордонах імперії. З часом повністю втративши не тільки зв'язки з відповідними провінціями, а й особливості екіпірування та застосування, вони, скоріш за все, перетворилися на «стройові частини» у складі пізньої римської армії, а згодом армії Візантії, та зникнули як архаїчне явище приблизно в один і той самий час.

Підбиваючи підсумки до другого розділу, треба визнати досить строкатий шлях, що був пройдений підрозділами *equites Dalmatae* та *equites Mauri*. Вони були утворені у різний час, із різними підходами до формування та тактичними задумами. *Equites Mauri* мали гучну репутацію та значний досвід бойових дій, що дозволяв відточити необхідну у римській армії тактику легкої стрілецької кінноти. *Equites Dalmatae* були створені одразу у вигляді регулярних підрозділів. Цікаво, що цей факт аж ніяк не вплинув на подальшу інтенсивність розвитку підрозділів. Багатий досвід використання маврської кінноти та гарна репутація не корелювалася із чисельністю: контингент далматських вершників швидко став багаточисельним, заробив гарну репутацію та відмітився у багатьох значимих кампаніях. Обидва підрозділи вважалися сучасниками одними з найхоробріших.

Реформування армії Діоклетіаном та Константином само по собі мало величезне історичне значення, та кардинальним чином вплинуло і на досліджувані підрозділи. Ці події стали «плавильним котлом» для багатьох до того специфічних підрозділів, що чітко відображено у списку *Notitia Dignitatum*

Із розосередженням великих мас кавалерії на кордонах, та збереження деякої частки у комітаті зникла будь-яка можливість поповнення підрозділів відповідним до етнічних назв особовим складом. Через особливості місцевих виробництв та затребуваному у конкретних випадках типу кінноти змінювалися особливості оснащення, як наслідок, могли змінюватися і тонкощі тактичного застосування. Цей причинно-наслідковий зв'язок міг мати і зворотній характер. Із плином десятиліть, незважаючи на абсолютно різну передісторію формування та застосування відомих нам контингентів, етнічні назви в обох випадках перетворилися лише на дань традиції, що зберігалася інертно або навмисно. Як ми дозволили собі їх іменувати з натяком на відсутність виразної специфіки – «стройові частини» несли службу аж до загибелі армії Пізньої Римської імперії.

ВИСНОВКИ

Підводячи лінію під дослідницькою частиною роботи слід визначити пункти у які ця праця привнесла деяку долю ясності. Причини та мета формування регулярних підрозділів кінноти далматів і маврів виявилися складовою багатопланового комплексу проблем та метаморфоз римської військової системи III ст. Тяжке військово-політичне становище, криза тактичних можливостей класичної тяжкої піхоти, зростаюча роль кінноти та все більша потреба у мобільності військових з'єднань як на полі бою, так і на великих територіях імперії, породили потребу в мобільних підрозділах, що мали б можливість протистояти все більш боєздатним піхотним та кавалерійським контингентам супротивників Риму. Спробу ліквідації цієї потреби ми прослідковуємо у комплексі мір по формуванню мобільного корпусу імператором Галлієном, частиною якого стали регулярні кавалерійські підрозділи далматів і маврів.

Дії Галлієна щодо створення мобільного корпусу значно збільшили гнучкість військової системи та дозволили використовувати великі автономні маси кінноти як єдиний ударний кулак на полі бою. Ці міри, швидше за все, не мали відповідного до масштабу реформ планомірного характеру. Більш того, Галлієн не створював з нуля принципово нові кавалерійські частини, а лише поклався на наявні резерви, що і були переформовані у одноманітні вексіяції та сконцентровані у рамках кавалерійського резерву. Загалом, дане реформування кінноти підвело межу під неабиякою кількістю нагальних тактичних і стратегічних потреб Римської держави. Ці метаморфози стали базою для подальших перетворень за часів Діоклетіана і Константина.

За реформаторів Діоклетіана та Константина військова структура, включно із досліджуваними контингентами, була переорганізована базуючись на наявному досвіді, багато в чому обумовленому існуванням мобільного корпусу. Армійські частини отримали більш розгалужену і запутану структуру. Збільшувався степінь спеціалізації підрозділів. На різних рівнях були створені

постійно діючі мобільні армії та прикордонні загони із закріпленим за ними статусом. Підсумовуючи цей кластер, слід зазначити, що в результаті реформ від Галлієна до Діоклетіана та Константина римська армійська структура була остаточно оформлена і доведена до життєздатного стану в довгостроковій перспективі. Були закріплені зміни, що накопичилися за період попереднього століття і усунений ряд системних протиріч, що у комплексі значно вплинуло на долю далматських та маврських вершників.

Важливою частиною нашого дослідження була мета скласти найбільш точне уявлення щодо етнічного та соціального складу досліджуваних підрозділів. У випадку далматської кінноти, можна стверджувати, що було проведено переорганізацію кінних військ, що знаходилися на момент формування корпусу на території Далмації, які були, здебільшого, етнічними далматами. Ще деякий час підрозділи *equites Dalmatae* мали право претендувати на відповідність своєї етнічної назви до особового складу, але після реформування кінця III – початку IV ст. така ситуація унеможливилася. Надалі цими підрозділами були втрачені ознаки етнічного характеру. Найменування частин зберігалось як данина традиції. Тривалість використання цього статусу могла бути пов'язана як з елементарною незатребуваністю змін у найменуванні, так і з визнанням заслуг минулого.

У порівнянні із *equites Dalmatae* відповідь на питання етнічного складу підрозділу *equites Mauri* носить доволі однозначний характер – контингент регулярних вершників-маврів був створений з вихідців із Мавританії через їх гарну репутацію у якості майстерних легких кіннотників і надійних воїнів. Але як і у випадку з маврами, на протязі III століття безпосередньо маври, в етнічному, а не тактичному розумінні цього слова, поступово витіснялися локальними кадрами з місць їхнього розквартирування. Після реформ Діоклетіана та Константина колись етнічне найменування підрозділів перетворилося на ідентифікуючий маркер тактичної одиниці підрозділу легкої стрілецької кінноти. Слід зазначити, що навіть це правило не було жорстким і у

списку *Notitia Dignitatum* можна знайти кавалерійський підрозділ маврів-скутаріїв.

Одним із завдань праці було простеження шляху досліджуваних частин з метою визначення причин їх розформування за часів Діоклетіана. Оскільки період роздробленості та сепаратистських тенденцій змінився міцною державністю з глобальною метою утримання гігантських кордонів імперії, відтепер стратегічні принципи застосування армійських сил також змінилися. Далматські та маврські вершники добре зарекомендували себе у попередні десятиліття а тому, були залучені до новоствореного комітату. Тим не менш, більша частина цих контингентів була або за незатребуваністю у повному складі у комітаті, або за нестачею відповідних класів кінноти на лімесі розподілена за загальною тенденцією по обширних кордонах імперії. Ці реформи стали «плавильним котлом» для досліджуваних частин, які після відповідного реформування набули багато спільних рис.

Для складання загальної картини розподілу досліджуваних підрозділів на момент кінця IV – початку V ст. було проведено аналіз *Notitia Dignitatum*. Ми знаємо, що у Східній частині імперії служили шість-сім повноцінних вексіяцій та близько десяти-дванадцяти більш простих стройових формувань далматської кінноти. Водночас, у Західній частині імперії служило не менше чотирьох повноцінних вексіяцій та велика кількість менших частин. Ці більш прості частини носили назву «кліни» чи позначалися просто як «*Equites Dalmatae*». Таких стройових частин на західному римському лімесі знаходилося не менше двадцяти семи. Всього по Імперії зараз можна нарахувати щонайменше п'ятдесят один загін далматської кавалерії.

Серед підрозділів маврської кавалерії Нотіція виокремлює два, що входили до комітату – «люті» та «летючі» маври. Крім того, шість вексіяцій маврських вершників несли службу на Сході Імперії, тоді як ще два загони – на Заході. Всього на службі у війську знаходилося щонайменше 10 підрозділів маврської кавалерії.

Проведений порівняльний аналіз історичного шляху представлених контингентів кінноти був одною з важливих завдань цієї роботи. Регулярні підрозділи маврських і далматських вершників мають несхожу природу походження: різний час формування, різну передісторію, різну тактичну специфіку, кількісне співвідношення тощо. *Equites Dalmatae* не мали значної передісторії і постали на історичному полі одразу у вигляді регулярних підрозділів порівняно значної чисельності. У свою чергу, *equites Mauri* мали багатий бойовий шлях та гучну славу. Вони були включені до мобільного корпусу кавалерії через їх розміщення на момент 50-х рр. III ст. на рейнському лімесі та потребі у зборі Галлієном усіх можливих резервів. Тактична роль на полі бою цих частин значно відрізнялася. Далматські вершинки, судячи з усього, приймали роль кінноти ближнього бою середньої важкості. Маврська кавалерія являлася легкою стрілецькою кіннотою, що мала втомлювати ворога перманентними наступами та відступами із метанням дротиків. Кількість контингентів також відрізнялася на користь далматів, що значно переважали маврів як на початковому етапі свого існування, так і в подальшому. Зі спільного має місце лише їх загальна характеристика як кінноти визначеного етнічного походження.

Не дивлячись на всі розбіжності, цілий ряд принципових спільних рис вказують на близький та взаємопов'язаний шлях цих контингентів. Так, маври з далматами разом крокували через історичні події непростого III ст. у складі мобільного корпусу. Вони приймали участь у визначних битвах кризи III ст. та зарекомендували себе як хоробрі та надійні воїни. Активне та дієве існування на протязі декількох десятиків років у складі римської військової системи визначило їх подальший після реформувань кінця IV ст. спільний вектор розвитку.

Після розформування корпусу *equites Dalmatae* та *Mauri* служили у лавах комітату та на кордонах імперії. З часом вони повністю втратили не тільки зв'язки з відповідними провінціями, а й особливості свого екіпірування та тактичного застосування. Як наслідок, вони, скоріш за все, перетворилися на

«стройові частини» у складі пізньої римської армії, а згодом армії Візантії, та зникнули як архаїчне явище разом із своїми традиційними назвами приблизно в один і той самий час.

Інформації щодо пізніх етапів існування цих підрозділів обмаль. До нас доходять свідоцтва лише щодо кінноти далматів, щонайпізніше, із середини VI ст. Беручи до уваги тотальну схожість досліджуваних частин на пізніх етапах існування ми можемо стверджувати про подальше існування мавританської кінноти, що не залишила по собі пам'яток лише через свою малу чисельність. Зникнення далматської та маврської кінноти на заході треба пов'язувати із безпосереднім падінням Західної Римської імперії у частих битвах із «варварами» та деградацією військової системи. Підрозділи, що розквартирувалися на Сході, скоріш за все, були знищені під час масштабних воєн із Східними сусідами Риму. Якщо ж якась частина вершників все ще зберігала свою традиційну ідентичність, то шансів пережити арабське завоювання у них явно не було.

Таким чином, підрозділи *equites Dalmatae* та *equites Mauri* пройшли неабиякий історичний шлях. Вони приймали участь у визначних битвах своєї епохи, воювали як у складі комітату, так і у якості лімітанів. Приймали різні форми етнічного складу, організаційного устрою та тактичного застосування. Ці частини значно відрізнялися один від одного, але з часом набули цілого ряду принципових схожостей, що викриває специфічні риси пізньої римської військової системи. Контингенти регулярних далматських та маврських вершників предстали перед нами як ключ до кращого розуміння римської військової справи пізньої античності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аммиан* Марцеллин. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни. Санкт-Петербург: Алетея, 1994. 570 с.
2. *Аврелий* Виктор. О цезарях / Пер. с лат. В. С. Соколова // Вестник древней истории. Москва: Издательство РАН, 1963. № 4. С. 227–257.
3. *Вегетий* Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела / Пер. с лат. С. П. Кондратьев. Санкт-Петербург: Амфора, 2004. 268 с.
4. *Геродиан*. История императорской власти после Марка / Пер. с лат. А. И. Доватура. Санкт-Петербург: Алетея, 1995. 289 с.
5. *Дион* Кассий Коккейан. Римская история / Пер. с древнегреч. под ред. А. В. Махлаюка. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 680 с.
6. *Зосим*. Новая история / Пер. с лат. Н. Н. Болгова. Белгород: Издательство БелГУ, 1999. 344 с.
7. *Либаний*. Речи / Пер. с лат. С. П. Шестакова. Казань: Типолитография Императорского Университета, 1914. Т. I. 522 с.
8. *Требеллий* Поллион. Двое Галлиенов; Божественный Клавдий; Тридцать тиранов / Перевод с лат. С. П. Кондратьева под редакцией А. И. Доватура // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва: «Наука», 1992. 380 с.
9. *Флавий* Вописк. Кар, Карин и Нумериан / Пер. с лат. С. П. Кондратьева // Жизнеописания августов // Властелины Рима. Москва: Наука, 1992. 380 с.
10. *Фотий*. Зосим. Новая история // Мириобиблион / Пер. с греч. Д. В. Мещанский. Хабаровск, 2014.
10. *Codex Theodosianus* / ed. by T. Mommsen and E. Meyer. Berlin, 1905.
11. *Grenfell* B. P., *Hunt* A. S. The Oxyrhynchus Papyri. Part XII: Nos. 1405-1593. London: Oxford university press, 1916. 384 p.
12. *John* the Lydian. On the magistracies of the Roman constitution / Ed. and trans. T. F. Carney. Lawrence: Coronado Press. 1971. 129 p.

13. *Mea* C. Annexe 2. Catalogue des inscriptions // La cavalerie romaine des Sévères à Théodose. Histoire. Bordeaux: Université de Bordeaux-Montaigne, 2014. P. 566-567.
14. *Notitia dignitatum*. Basel, 1436. 175 S.
15. *Notitia dignitatum* / ed. by O. Seeck, T. Mommsen. Berolini: Apud weidmannos, 1876. 340 с.
16. *Zonarae* Ioannis. Epitome Historiarum, XII, 24 / Ed. by L. Dindorfi. Lipsiae: B.G. Teubner, 1870. Vol. 3. 388 p.
17. Алексинский Д. П. Римская конница III–IV вв. // Всадники войны. Кавалерия Европы. Санкт-Петербург: Полигон; АСТ, 2005. С. 115–121.
18. Банников А. В. В. И. Холмогоров и начало изучения позднеримской военной организации в отечественной историографии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. № 7. С. 529–540.
19. Банников А. В. Пограничные войска Римской империи (*limitanei* и *ripensis*) // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2008. № 7. С. 277–286.
20. Банников А. В. Римская армия в IV столетии (от Константина до Феодосия). Санкт-Петербург: Нестор-история, 2011. 264 с.
21. Банников А. В. *Comitatenses*, *comitatus* и «полевая армия» // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2005. № 4. С. 317–330.
22. Банников А. В. На пути к Адрианополю. Последняя страница римской военной истории. Санкт-Петербург: «Наука», 2017. 303 с.
23. Банников А. В. Эволюция римской кавалерии в III–V вв. н. э. // Проблемы античной истории. Сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова. Санкт-Петербург: Центр антиковедения СПбГУ, 2003. С. 306–311.

24. Банников А. В. Этапы формирования походной армии и мобильная кавалерия Галлиена // Альманах современной науки и образования. Тамбов: «Грамота», 2015. № 8. С. 19–22.
25. Банников А. В. Вегетий о системе комплектования римской армии // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2013. № 13. С. 263–276.
26. Банников А. В. Позднеримская военная система: изменение традиционной структуры и выработка новых форм организации: Автореферат дис... доктора исторических наук. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2011. 40 с.
27. Вус О. В. Подразделения *Equites Dalmatae* в армии Римской империи во второй половине III–V вв. // Дриновский сборник. Харьков: Издательство «БАН» имени проф. Марина Дринова, 2017. Т. X. С. 49–58.
28. Волынкин Д. Г. Реформа римской конницы при императоре Галлиене в 253 – 268 гг. н. э. (историографический обзор) // Древний мир: история и археология. Москва: Спутник +, 2020. С. 98–105.
29. Волынкин Д. Г. Структура и организация мобильной армии императора Галлиена в 260–268 гг. // Исторический журнал: научные исследования: электрон. научн. журн. 2021. №3 С. 16–25. DOI: 10.7256/2454-0609.2021.6.36979
30. Глушанин Е. П. Военные реформы Диоклетиана и Константина // ВДИ. Москва: Наука, 1987. № 2. С. 51–73.
31. Глушанин Е. П. Предпосылки реформ Галлиена и их место в трансформации римской армии // Страны Средиземноморья в античную и средневековые эпохи. Проблемы социально-политической истории. Межвузовский сборник. Горький: Издание ГГУ им. Н. И. Лобачевского, 1985. С. 95–106.
32. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Германцы / Пер. с нем. В. И. Авдиева. Санкт-Петербург: Ювента; Наука, 1999. Т. 2. 354 с.
33. Дьяконов И. М., Неронова В. Д., Свенцицкая И. С. История Древнего мира. Упадок древних обществ. Москва: Наука, 1989. Т. 3. 407 с.

34. Зубарь В. М., Сарновски Т., Антонова И. А. Новая латинская надпись из раскопок цитадели и некоторые вопросы позднеантичной истории Херсонеса // Херсонесский сборник. Севастополь: «Национальный заповедник Херсонес Таврический», 2001. Вып. XI. С. 106–115.
35. Колобов А. В. Римские легионы вне полей сражений (Эпоха ранней Империи). Пермь: Издательство Пермского университета, 1999. 133 с.
36. Князький И. О. Император Диоклетиан и закат античного мира. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. 144 с.
37. Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории / Пер. с англ. С. Лопуховой, А. Хромовой. Москва: Эксмо-Пресс, 2001. 320 с.
38. Лукьянов А. О., Комлев П. А. Реформы Галлиена как предпосылки создания новой военной системы поздней Римской империи // Язык. Культура. Коммуникации. Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2016. № 2. С. 1–4.
39. Ткаченко А. А. *Notitia Dignitatum* как источник по позднеантичной эмблематике // *Signum*. Москва: Б. А. Головкин, 2000. № 2. С. 33–40.
40. Мартемьянов А. П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. Харьков: Контраст, 2021. 296 с.
41. Мехмадиев Е. А. Войсковые подразделения позднеримской Киренаики в IV–V вв.: организационные и территориальные аспекты в контексте данных Синезия Киренского // Вестник древней истории. Москва: «Наука», 2014. № 3. С. 111–133.
42. Махлаюк А. В. Солдаты Римской империи. Традиции военной службы и воинская ментальность. Санкт-Петербург: Акра, 2006. 440 с.
43. Мишуров Н. В. К вопросу о создании мобильной армии при императоре Галлиене // Демидовский временник: материалы научной конференции, посвящённой 25-летию исторического факультета. Ярославль: Издательство Ярославского государственного университета, 2014. С. 34–42.
44. Сергеев И. П. Римская Империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. Харьков: Майдан, 1999. 212 с.

45. Серафимов Н. М. Дворцовые школы Поздней римской империи // *Para bellum*. Санкт-Петербург: Эксмо, 2009. № 29. С. 45–58.
46. Циглер М. В. Проблема преодоления экономических последствий кризиса III века в Римской империи в период раннего домината // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Самара: Издательство Самарского государственного университета, 2015. Т. 17, № 3. С. 241–247.
47. Циркин Ю. Б. «Военная анархия» (из политической истории Рима III в. н. э.) // *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира: сб. статей*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2010. № 9. С. 271–288.
48. Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае // *ВДИ*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1946. № 3. С. 256–266.
49. Alföldi A. Der Usurpator Aureolus und die Kavalleriereforme des Gallienus // *Zeitschrift für Numismatik*. Berlin: Weidmannsche buchhandlung, 1927. Bd. 37. S. 197–212.
50. Altheim F. Niedergang der alten Welt. Eine Untersuchung der Ursachen. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1952. Bd. II. 350 S.
51. Arnheim M. The senatorial aristocracy in the Later Roman Empire. Oxford: Clarendon Press, 1972. 268 p.
52. Blois L. The Policy of the Emperor Gallienus. (Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society.) Leiden: E. J. Brill, 1976. 242 p.
53. Britton, P. D. The military and administrative reforms of the emperor Gallienus. Durham: Durham University, 1981. 225 p.
54. DuBois M. S. Auxillae. A compendium of non legionary units of the Roman army. Raleigh, 2015. 554 p.
55. Der Kleine Pauly in fünf Banden. Lexicon der Antike. Band 3. Iuppiter – Nasidienus. Munchen: Deutscher Taschenbuch Verlag. 1591 S.
56. Esposito G. Armies of the Late Roman Empire AD 284 to 476: History, Organization & Equipment. Barnsley: Pen and Sword Military, 2018. 208 p.

57. Chastagnol A. L'évolution politique sociale et économique du monde romain, de Dioclétien à Julien, la mise en place du régime du Bas-Empire, 284-363. Paris: Société d'édition d'enseignement supérieur, 1982. 394 p.
58. Forni G. Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano. Milano; Roma: Fratelli Bocca Editori, 1953. 244 p.
59. Gallion P. Western Gaul in the Third Century // The Roman West in the Third Century. Oxford: B.A.R., 1981. P. 2. P.259–286.
60. Grosse R. Römische Militargeschichte von Gallienus bis zum Beginn der Themenverfassung. Berlin: Weidmann, 1920. 346 S.
61. Homo L. L'Empereur Gallien et la crise de l'Empire Romain au III siècle // Revue historique. Paris: Presses Universitaires de France, 1913. № 113. P. 1–22.
62. Hoffmann D. Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum. Düsseldorf: Rheinland-Verlag, 1969–1970. Vol. 1. 531 S.
63. Hiernard J. Une source de l'histoire romaine: la monnaie impériale de Septime Sévère à Constantin // Pallas – Revue d'études antiques. L'Empire romain de 192 à 325. Toulouse: Presses universitaires du Mirail, 1997. P. 79–125.
64. Jones A. H. M. The Later Roman Empire 284–602, a Social Economic and Administrative Survey. Oxford: Basil Blackwell, 1964. Vol. 1. 522 p.
65. Mommsen T. Abriss des römischen Staatsrechts. Leipzig: Duncker and Humblot, 1893. 375 S.
66. Macdowall S. Late roman cavalryman, 236–565 AD. London: Osprey Publishing, 1999. 64 p.
67. McNab C. The Roman Army: The Greatest War Machine of the Ancient World. Oxford: Osprey Publishing, 2012. 280 p.
68. Nicasie M. J. Twilight of Empire. The Roman Army from the Reign of Diocletian until the battle of Adrianople. Amsterdam: J.C. Gieben, 1998. 321 p.
69. Nischer E.C. The Army reforms of Diocletian and Constantine and their modifications up to the time of the Notitia Dignitatum // The Journal of Roman Studies. London: Society for the Promotion of Roman Studies, 1923. № 13. P. 1–55.

70. Parker H. M. D. The Legions of Diocletian and Constantine // *Journal of Roman Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1933. Vol.12. P. 175–179.
71. Reece R. The third century: crisis or change? // *The Roman West in the Third Century*. P. 1. Oxford: B.A.R., 1981. P. 27–38.
72. Ritterling E. Zum romischen Heerwesen des ausgehenden dritten Jahrhunderts // *Beiträge zur Alten Geschichte und Griechisch-Römischen Alterthumskunde*. Berlin: Otto Hirschfelds, 1903. S. 345–349.
73. Southern P., Dixon K. R. *The Late Roman Army*. Toronto: University of Toronto Press, 1997. 224 p.
74. Sidnell Ph. *Warhorse. Cavalry in Ancient Warfare*. London: Hambledon Continuum, 2006. 376 p.
75. Speidel M. Stablesiani: The Raising of New Cavalry Units during the Crisis of the Roman Empire // *Chiron*. Berlin: Walter de Gruyter, 1974. № 4. C. 221–226.
76. Speidel M. *Guards of the Roman Armies*. Bonn: Habelt, 1978. 149 p.
77. Speidel M. Mauri equites. The tactics on light cavalry in Mauretania // *Antiquités africaines*. Paris: CNRS Éditions, 1993. № 29. P. 121–126.
78. Southern P. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London: Routledge, 1994. 414 p.

РЕЗЮМЕ

Дослідження присвячене вивченню процесу утворення та подальшого розвитку підрозділів регулярної «етнічної» кінноти, що були сформовані у контексті створення мобільного корпусу у середині III ст. імператором Галлієном. Окрім безпосереднього вивчення історичного шляху *equites Dalmatae* та *equites Mauri*, особлива увага була присвячена контекстним подіям, процесам та явищам, що мали вплив на причини, цілі та стимули для розвитку цих контингентів. Так, окремі параграфи праці були присвячені історичному фону досліджуваних процесів, конструюванню явища мобільного корпусу, його складу та чисельності, ролі реформ Діоклетіана та Константина у розвитку вказаних підрозділів. У висновку зазначено, що підрозділи *equites Dalmatae* та *equites Mauri* на перших етапах свого існування мали разючі відмінності, але з плином часу спільне існування у контексті пізньої римської військової системи майже повністю нівелювало наявну «етнічну» специфіку підрозділів. Ряд історичних подій та процесів виступили у якості «плавильного котла» та звели існування цих частин до ролі «стройових» підрозділів із етнічними назвами у якості архаїчної традиції.

SUMMARY

The work is devoted to the study of the process of formation and further development of units of regular "ethnic" cavalry, which were formed in the context of the creation of a mobile corps in the middle of the third century by emperor Gallienus. In addition to the direct study of the historical path of *equites Dalmatae* and *equites Mauri*, special attention was paid to contextual events, processes and phenomena that influenced the causes, goals and incentives for the development of these contingents. Thus, some paragraphs of the work were devoted to the historical background of the studied processes, the construction of the phenomenon of the mobile corps, its composition and number, the role of the reforms of Diocletian and Constantine in the

development of these units. The conclusion states that the equites Dalmatae and Equites Mauri in the early stages of their existence had striking differences, but over time, coexistence in the context of the late Roman military system almost completely eliminated the existing "ethnic" specifics of the units. A number of historical events and processes acted as a "melting pot" and reduced the existence of these units to the role of "military" units with ethnic names as an archaic tradition.